

**SIKAP HIDUP TIYANG JAWI WONTEN ING SANGANG DONGENG
SAKING KEMPALAN DONGENG SEGA RAMES ANGGITANIPUN
SUWARDI ENDRASWARA**

SKRIPSI

**Kaaturaken Dhumateng Fakultas Bahasa dan Seni
Universitas Negeri Yogyakarta
Kangge Jangkepi Satunggaling Sarat
Minangka kangge Pikantuk Gelar Sarjana Pendidikan**

dening

Endika Pranatasari Sudiyanto

NIM 10205241032

**PROGRAM STUDI PENDIDIKAN BAHASA JAWA
JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA**

2014

**SIKAP HIDUP TIYANG JAWI WONTEN ING SANGANG DONGENG
SAKING KEMPALAN DONGENG SEGA RAMES ANGGITANIPUN
SUWARDI ENDRASWARA**

SKRIPSI

**Kaaturaken Dhumateng Fakultas Bahasa dan Seni
Universitas Negeri Yogyakarta
Kangge Jangkepi Satunggaling Sarat
Minangka kangge Pikantuk Gelar Sarjana Pendidikan**

dening

Endika Pranatasari Sudiyanto

NIM 10205241032

**PROGRAM STUDI PENDIDIKAN BAHASA JAWA
JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA**

2014

PASARUJUKAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Sikap Hidup Tiyang Jawi Wonten Ing Sangang
Dongeng Saking Kempalan Dongeng Segi Rames Anggitanipun Suwardi
Endraswara* punika sampun pikantuk palilah dening *pembimbing* kangge
dipunuji.

Yogyakarta, 14 Juli 2014

Pembimbing

Sri Harti Widyastuti M. Hum

NIP 19621008 198803 2 001

PANGESAHAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Sikap Hidup Tiyang Jawi Wonten Ing Sangang Dongeng Saking Kempalan Dongeng Segi Rames Anggitanipun Suwardi Endraswara* punika sampun dipunandharaken wonten ing pendadaran sangajenging *Dewan Penguji* wonten ing tanggal saha dipuntetepaken lulus.

DEWAN PENGUJI

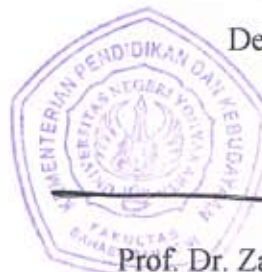
Asma	Jabatan	Tapak Asma	Tanggal
Dr. Suwardi, M. Hum.	Ketua Penguji		21-08-2014
Avi Meilawati, S.Pd M.A.	Sekretaris Penguji		21-08-2014
Dr. Purwadi, M. Hum.	Penguji I		15-08-2014
Sri Harti Widyastuti, M. Hum.	Penguji II		14-08-2014

Yogyakarta, 21 Agustus 2014

Fakultas Bahasa dan Seni

Universitas Negeri Yogyakarta

Dekan,

Prof. Dr. Zamzani, M.Pd.
NIP. 19550505 198011 1 001

WEDHARAN

Ingkang tapak asma wonten ngandhap punika, kula.

Nama : Endika Pranatasari Sudiyanto

NIM : 10205241032

Program Studi : Pendidikan Bahasa Jawa

Fakultas : Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta

ngandharaken bilih *karya ilmiah* ingkang kula damel punika saestu damelanipun kula piyambak. Samangertos kula, *karya ilmiah* punika wosipun dereng dipunserat dening tiyang sanes, kajawi babagan tartamtu ingkang kula pundhut minangka *acuan* kanthi adhedhasar tata cara saha *etika* panyeratan *karya ilmiah*.

Seratan wonten wedharan punika dipunserat kanthi saestu, manawi kasunyatanipun kabukten bilih wedharan punika boten leres, bab punika dados tanggel jawab kula piyambak.

Yogyakarta, 6 Agustus 2014

Panyerat,

Endika Pranatasari Sudiyanto

SESANTI

Sapa temen tinemu.

La Tahzan Inallaha Ma'ana.

(sampun ngantos nglokro, sajatosipun Gusti Allah kaliyan kita)

PISUNGSUNG

Kanthi raos puji sukur dhumateng Gusti Allah SWT, *karya ilmiah* punika dipunpisungsungaken dhateng tiyang sepuh kula, Bapak Sudiyanto S. Sos saha Ibu Endang Wasiati ingkang sampun paring pandonga saha panyengkuyung.

PRAWACANA

Puji sukur konjuk dhumateng ngarsanipun Gusti Allah SWT ingkang sampun paring rahmat saha hidayah dhateng panyerat satemah panaliten kanthi irah-irahan “*Sikap Hidup* Tiyang Jawa wonten ing Sangang Dongeng Saking Kempalan Dongeng *Sega Rames* Anggitanipun Suwardi Endraswara” saged kaimpun kangge jangkepi satunggaling sarat minangka kangge pikantuk gelar *sarjana pendidikan*.

Panyeratan skripsi punika saged pungkasan tamtu amargi panyengkuyung saking mapinten-pinten *pihak*. Awit saking punika, panyerat ngaturaken agunging panuwun dhateng Ibu Sri Harti Widyastuti M.Hum minangka Penasehat Akademik saha Pembimbing Skripsi kula ingkang kanthi sabar anggenipun bimbing kula salebeting sinau saha nyusun skripsi wonten Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah. Sanesipun, panyerat ugi ngaturaken agunging panuwun dhateng.

1. Bapak Prof. Dr. Rochmat Wahab, M.Pd., M.A minangka Rektor Universitas Negeri Yogyakarta.
2. Bapak Prof. Dr. Zamzani, M.Hum minangka Dekan Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta ingkang sampun paring kalodhangan anggen kula nyerat skripsi punika.
3. Bapak Dr. Suwardi, M.Hum minangka Pangarsa Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring pandom anggen kula sinau wontening Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah.
4. Bapak saha Ibu dosen Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring kawruh ingkang mawarni-warni.
5. Staf Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring pambiyantu administrasi perkuliahan dhateng panyerat.
6. Tiyang sepuh kula, Bapak Sudiyanto S.Sos saha Ibu Endang Wasiati sarta rayi-rayi kula Septian Galih Ardana Sudiyanto, Seprian Adit Muktia Sudiyanto, saha Hasna Aristawidya Sudiyanto ingkang sampun paring panyengkuyung saha pandonga dhateng panyerat.

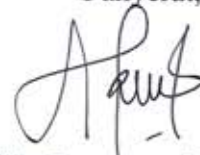

7. Kanca-kanca Pendidikan Bahasa Daerah, mliginipun kanca JAKA (Jawa Kelas A 2010) sarta sedayanipun ingkang boten saged kula sebutaken setunggal-setunggal ingkang sampun paring pambiyantu satemah skripsi punika saged kaimpun.

Tamtu kemawon panyeratan skripsi punika dereng saged kawastanan kanthi sampurna. Pramila sedaya panyaruwe sarta pamrayogi dipuntampi kanthi jembaring manah supados panaliten punika saged langkung sae, jangkep saha saged sampurna. Mugi-mugi panaliten punika gadhah paedah kangge sedayanipun ingkang maos skripsi punika.

Yogyakarta, 6 Agustus 2014

Panyerat,

Endika Pranatasari Sudiyanto

WOSING ISI

IRAH-IRAHAN	i
PASARUJUKAN	ii
PANGESAHAN	iii
WEDHARAN	iv
SESANTI	v
PISUNGSUNG	vi
PRAWACANA	vii
WOSING ISI	ix
DHAFTAR <i>TABEL</i>	xi
DHAFTAR GAMBAR	xii
DHAFTAR <i>LAMPIRAN</i>	xiii
DHAFTAR CEKAKAN	xiv
SARINING PANALITEN.....	xv
 BAB I PURWAKA	
A. Dhasaring Panaliten	1
B. Underaning Perkawis	5
C. Watesaning Perkawis	6
D. Wosing Perkawis	6
E. Ancasing Panaliten	7
F. Paedahing Panaliten	7
G. Pangertosan	8
 BAB II GEGARAN TEORI	
A. Kabudayan	
1. Pangertosan saha Wujud Kabudayan	10
2. Nilai Budaya	12
3. <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi	16
B. Karya Sastra.....	20
C. Dongeng	23

D. Panaliten ingkang Jumbuh	26
BAB III CARA PANALITEN	
A. Jinising Panaliten	27
B. <i>Data</i> lan Sumber <i>Data</i>	28
C. Cara Ngempalaken <i>Data</i>	28
D. Pirantining Panaliten	29
E. Cara <i>Analisis Data</i>	30
F. Cara Ngesahaken <i>Data</i>	33
BAB IV ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN	
A. Asiling Panaliten	34
B. Pirembagan	60
BAB V PANUTUP	
A. Dudutan	92
B. <i>Implikasi</i>	93
C. Pamrayogi	93
KAPUSTAKAN	95
LAMPIRAN.....	97

DHAFTAR *TABEL*

	Kaca
<i>Tabel 1.0 : Jinis saha Wujud Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi wonten ing	
Sangang Dongeng saking Kempalan Dongeng <i>Sega Rames</i>	50
<i>Tabel 1.0 : Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi miturut Jinis <i>Nilai</i> Budaya ingkang	
wonten ing Sangang Dongeng saking Kempalan Dongeng <i>Sega Rames</i>	57

DHAFTAR GAMBAR

	Kaca
Gambar 1.0 : Wujud Kertu <i>Data</i>	29

DHAFTAR LAMPIRAN

Kaca

Lampiran 1.0 :Tabel Analisis Jinis, Wujud <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi saha Jinis <i>Nilai</i> Budaya wonten ing Sangang cariyos saking Kempalan Dongeng <i>Sega Rames</i> Anggitanipun Suwardi Endraswara	97
--	----

DHAFTAR CEKAKAN

MG : Manungsa kaliyan Gusti

MA : Manungsa kaliyan Alam

MS : Manungsa kaliyan Sesami

MD : Manungsa kaliyan Dhiri Pribadi

**SIKAP HIDUP TIYANG JAWI WONTEN ING SANGANG DONGENG
SAKING KEMPALAN DONGENG *SEGA RAMES* ANGGITANIPUN
SUWARDI ENDRASWARA**

**Dening Endika Pranatasari Sudiyanto
NIM 10205241032**

SARINING PANALITEN

Panaliten punika katindakaken supados mangertos kadospundi *sikap hidup* tiyang Jawa wonten ing kempalan dongeng *Sega Rames* anggitanipun Suwardi Endraswara. Panaliten punika ngandharaken wujud *sikap hidup* tiyang Jawi saha *sikap hidup* tiyang Jawi miturut *nilai* budaya.

Panaliten punika kalebet panaliten kanthi jinis *deskriptif*. *Sumber data* wonten ing panaliten punika buku kempalan dongeng *Sega Rames* anggitanipun Suwardi Endraswara. *Data* wonten ing panaliten punika awujud wujud *sikap hidup* tiyang Jawi saha *sikap hidup* tiyang Jawi miturut *nilai* budaya. Cara anggenipun ngempalaken *data* inggih punika kanthi cara nyemak saha nyathet. *Data* ingkang sampun kapanggihaken dipunanalisis kanthi cara *deskriptif* inggih punika panaliti ngandharaken wujud *sikap hidup* tiyang Jawi saha *sikap hidup* tiyang Jawi miturut *nilai* budaya.wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames*. Panaliti migunakaken *validitas semantis* kangge manggihaken *data* ingkang *valid*, lajeng kangge manggihaken *reliabilitas*, panaliti migunakaken *reliabilitas intraratter* lan *interater*.

Asiling panaliten punika ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi saha *sikap hidup* tiyang Jawi miturut *nilai* budaya. wonten ing kempalan dongeng *Sega Rames* anggitanipun Suwardi Endraswara. *Sikap hidup* tiyang Jawa ingkang kapanggihaken ing kempalan dongeng *Sega Rames* inggih wonten Tri Sila saha Panca Sila. Tri Sila ingkang kapanggihaken inggih awujud *sikap hidup* mituhu ingkang salebeting mituhu nindakaken sariat Islam saha tanggungjawab dhateng putra. Bilih Panca Sila ingkang kapanggihaken inggih awujud *sikap hidup* rila, narima, sabar saha budi luhur. Wondene budi luhur taksih wonten peranganipun inggih ngormati tiyang sanes, tulung tinulung, boten bedakaken pangkat, bekti dhateng tiyang sepuh saha welas asih.

Pamijining tembung : *sikap hidup* tiyang Jawi, *nilai* budaya, *Sega Rames*.

BAB I

PURWAKA

A. Dhasaring Panaliten

Karya sastra minangka asiling cipta, rasa, karsa saking manungsa ingkang dipunandharaken mawi lisan utawi seratan. Sastra lisan ugi asring dipunsebut sastra *oral*, inggih punika karya sastra ingkang boten ngginakaken seratan, ananging *dari mulut ke mulut*. Biasanipun sastra *oral* punika turun-temurun ugi *anonim*, boten wonten panganggitipun. Sastra sanesipun *oral* inggih punika sastra *tertulis* utawi kaserat inggih punika karya sastra ingkang caranipun ngandharaken ngginakaken seratan.

Sastra punika saking basa Sansekerta inggih punika saking tembung *śas* saha *tra* ingkang gadhah teges paring petunjuk. Karya sastra minangka asiling *rekaan fiksi* utawi gegambaran ingkang asipat *fiksi*. *Fiksi* punika saking tembung *fiction* saking basa latin *fictio*, *fictum* ingkang gadhah teges damel, ngawontenaken, nyiptakaken. “*Fiction is a story, a made-up story, about characters*” (Koesnobroto, 1988 : 9). *Fiksi* inggih punika satunggaling cariyos ingkang dipundamel kanthi mangun *karakter* tokohipun. Dados karya *fiksi* inggih punika satunggaling karya ingkang dipundamel, dipunwontenaken ugi dipunciptakaken dening panganggit kanthi basa ingkang *komunikatif* ingkang gadhah ancas tartamtu.

Karya sastra Jawi kathah jinisipun kadosta macapat, campursari, *novel*, *roman*, cerkak, geguritan, ugi dongeng. Karya *fiksi* punika karya ingkang umumipun awujud *prosa* ingkang sipatipun *imajinatif* saking pikiranipun panganggit. Satunggaling jinis karya *fiksi* ingkang asring dipunpanggihaken ing masarakat inggih punika dongeng. Dongeng inggih punika cariyos *narasi imajinatif* saking andharanipun panganggit ingkang sipatipun turun-temurun lan gadhah piwulangan moral kangge panyimakipun. Dongeng wonten ing *sosiologi* sastra kalebet ing *folklore* anak.

Dongeng minangka satunggaling karya sastra ingkang *popular* ing masarakat utamanipun lare-lare, inggih karya sastra imajinatif ingkang nggambaraken pagesangangn masarakat. Miturut Endraswara (2004 : 110) dongeng inggih punika satunggaling cariyos ingkang tuwuh saking *imajinasinipun* manungsa (panganggit dongeng) saking menapa ingkang wonten ing gesang padintenanipun manungsa. Wujud sastra ingkang biasanipun dipunremeni dening lare inggih punika dongeng. Lare langkung remen cariyos saha mirengaken satunggaling cariyos utawi dongeng (Hartoko, 1986 : 1).

Minangka jinising sastra ingkang asipat *imajinatif estetis*, dongeng cariyos dongeng ngewrat *nilai* ingkang dipunandharaken dening panganggit kangge pamaosipun. Cariyos dongeng cariyos ingkang *turun-temurun* ingkang adhedhasar *ide* ingkang biasanipun ngewrat adat istiadat. Kanthi kahanan mekaten cariyos dongeng saged langkung kuat kesannipun. Sanesipun, saged dipunpangaribawani cara ngandharaken dongengipun saha wosing saking dongeng ingkang boten saged uwal saking *tema sosial* lan budaya gesang padintenan masarakat.

Dongeng minangka satunggaling wujud kabudayaan lami langkung asring dipunpanggihaken awujud sastra lisan, ananging samenika dongeng boten namung sastra lisan kemawon wonten ugi sastra *tertulis* kadosta kempalan dongeng *Sega Rames*. Dongeng minangka asiling *imajinasi* panganggit ngewrat kathah *nilai* ingkang adhedhasar saking pagesangangn, antawisipun *nilai* budaya. *Nilai* budaya ugi saged katingal saking *sikap hidup* tiyang ingkang gadhah kabudayan punika.

Budaya Jawi inggih punika budaya ingkang tuwuh saking cara gesangipun masarakat ingkang lenggah ing wewengkon Jawi. Masarakat Jawi langkung nengenaken raos, manah saha penggalih wonten ing sesrawungan kaliyan bebrayan ageng, dados langkung menggalih menapa ingkang badhe dipuntindakaken. Tiyang Jawi umumipun tansah ngetrepaken *nilai-nilai* budaya Jawi wonten ing salebeting cara gesangipun, kahanan mekaten ingkang asring dipunsebut nJawini. *Nilai-nilai* budaya saged katingal saking kadospundi *sikap hidup* tiyang Jawi.

Cuber (wonten ing Huky, 1986: 65) ngandharaken kabudayan minangka pola solah bawa ingkang asring ewah. Kados jaman samenika kabudayan asli saking Jawi kirang dipunuri-uri dhateng masarakat Jawi mliginipun dening lare. Kabudayan Jawi ngewrat piwucal-piwucal luhur minangka panuntun dhateng kasaenan masarakatipun. Tetenger khas tiyang Jawi inggih gadhah gayut kaliyan *pandangan hidup* utawi cara menggalih perkawis, ugi kadospundi *sikap hidup* tiyang Jawi.

Miturut Hadiatmaja (2009 : 34) masarakat Jawi inggih punika sakelompok tiyang utawi *individu* ingkang ginakaken basa ibu basa Jawi ingkang gadhah *interaksi berkesinambungan* ingkang gadhah *norma, aturan, ukum, lan adat* istiadat Jawi minangka *kontrol* tindak tandukipun lan gadhah jati dhiri ingkang kuat. Jaman samenika kathah tiyang Jawi ingkang boten mangertos kadospundi kedahipun masarakat Jawi menggalih perkawis kanthi cara pedoman *sikap hidup* tiyang Jawi. Kanthi kahanan kados mekaten, pramila *nilai-nilai* budaya ingkang kaewrat ing *sikap hidup* tiyang Jawi kedah dipunwucalaken masarakat lumantar karya sastra kadosta cerkak, cerbung, novel, film saha dongeng.

Satunggaling buku ingkang awujud kempalan-kempalan dongeng ingkang ngginakaken basa Jawi inggih buku kempalan dongeng *Sega Rames*. Buku punika anggitanipun Suwardi Endraswara minangka dosen wonten ing *program studi* Pendidikan Bahasa Daerah Universitas Negeri Yogyakarta. Miturut pangripta Suwardi Endraswara buku *Sega Rames* punika dipunanggit kangge kabetahan pasinaon basa lan sastra Jawi ing sekolah, ugi dipunkajengaken saged ngrembakaken sastra Jawi. Lare betah waosan ingkang saged dados *hiburan* lan damel bungahing manah, *Sega Rames* punika mahyakaken cariyos-cariyos ingkang *unik* saged damel pamaosipun *penasaran* lan saged dados *hiburan*.

Irah-irahan buku kempalan dongeng *Sega Rames* inggih kagolong *unik* saking namanipun. “*Sega Rames*” saking tembung *sega* kaliyan *rames*, *sega* tegesipun sekul utawi wos ingkang sampun dipunliwet (Mangunsuwito, 2009 : 514), *rames* tegesipun dipuncampur dados satunggal utawi tetedhan maneka warni (Mangunsuwito, 2009 : 488). Dados *sega rames* umumipun inggih sekul ingkang

dipuncampur kaliyan tetedhan ingkang maneka warni, tetedhan wonten ing ngriki inggih lelawuhan ingkang dipundhahar kaliyan sekul. Saking pangertosan *istilah* ing inggil saged dipunintrepertasikaken bilih buku punika dipunparingi irah-irahan *Sega Rames* amargi saking jinis cariyosipun maneka warni. Sanajan maneka warni ananging punika dipunkelompokaken dongeng, dados “sega” saged dipuntegesi dongengipun, “rames” dipuntegesi campur jinisipun dongeng. *Sega Rames* inggih buku ingkang wosipun kempalan-kempalan dongeng (campur boten namung satunggal jinis dongeng).

Wonten ing buku *Sega Rames* punika dongeng dipunperang dados enem jinis inggih punika *sage*, *mite*, *legenda*, *ceritera*, *fabel*, lan cerita gegedhug. Saben cariyos gadhah tetenger piyambak-piyambak lan gadhah ancas tartamtu. Satunggaling kaunggulan ingkang wonten ing dongeng inggih saben dongeng ngewrat piwulang ingkang sae kangge pagesangangn.

B. Underaning Perkawis

Miturut dhasaring panaliten ingkang sampun dipunandharaken wonten ing inggil, pramila wonten mapinten-pinten perkawis ingkang saged dipunkaji ing panaliten punika inggih punika.

- a. *Tema* ingkang wonten ing salebeting cariyos ing buku *Sega Rames*.
- b. *Makna implisit* ingkang wonten ing salebeting cariyos ing buku *Sega Rames*.
- c. *Simbol mimesis* wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames*.

- d. Piwulang moral ingkang wonten ing buku *Sega Rames*.
- e. *Sikap hidup* tiyang Jawi ingkang wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames*.
- f. *Sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai* budaya wonten ing salebeting buku kempalan dongeng *Sega Rames*.
- g. Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames*.

C. Watesaning Perkawis

Perkawis ingkang dipunandharaken ing underaning perkawis taksih wiyar sanget saengga boten saged dipuntliti sedaya wonten ing panaliten punika. Pramila, perkawis ingkang badhe dipuntliti dipunwatesi ing *sikap hidup* tiyang Jawi saha *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai* budaya wonten ing salebeting sangang cariyos ing buku *Sega Rames*.

D. Wosing Perkawis

Miturut watesaning perkawis kasebut mila wosing perkawis wonten ing panaliten punika inggih punika.

- a. Kadospundi *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang wonten ing sangang cariyos saking buku kempalan dongeng *Sega Rames*?

- b. Kadospundi *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* wonten ing sangang cariyos saking buku kempalan dongeng *Sega Rames*?

E. Ancasing Panaliten

Miturut wosing perkawis mila ancasing panaliten punika kangge mangertosi.

- a. Kangge ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang wonten ing sangang cariyos saking buku kempalan dongeng *Sega Rames*.
- b. Kangge ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* wonten ing sangang cariyos saking buku kempalan dongeng *Sega Rames*.

F. Paedahing Panaliten

1. Teoritis

Kanthi teoritis panaliten punika gadhah paedah bilih asiling panaliten punika dipunkajengaken saged paring *sumbangsih wacana* ingkang gegayutan kaliyan dongeng mliginipun kadospundi *sikap hidup* tiyang Jawi saha *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinis *nilai budaya*. Panaliten punika saged dados acuan utawi dados *referensi* kangge panaliten-panaliten salajengipun mliginipun ingkang gayut kaliyan kabudayan Jawi babagan *sikap hidup* tiyang Jawi.

2. Praktis

Kanthi praktis, panaliten punika gadhah paedah kangge pamaos saged paring *apresiasi* dhateng kempalan dongeng *Sega Rames* kados pundi *sikap hidup* tiyang Jawi saha *sikap hidup* tiyang Jawi miturut *nilai* budaya dening panganggit.

G. Pangertosan

1. Budaya

Budaya saking tembung *buddhayah* ingkang gadhah teges budi utawi akal.

2. Kabudayan

Asiling cipta, rasa, karsa ingkang manungsa gadhah kanthi *proses* sinau.

3. Nilai Budaya

Satunggaling *konsep abstrak* ingkang dipunanggep wigati lan dipundadosaken pedoman dening satunggaling kelompok masarakat.

4. Karya Sastra

Karya sastra inggih punika asiling cipta, raos, karsa ingkang dipunandharaken panganggit kanthi basa ingkang *komunikatif*, gampil dipuntampi kanthi gadhah ancas tartamtu.

5. Dongeng

Dongeng inggih punika cariyos *fiksi* saking *imajinasinipun* panganggit adhedhasar menapa ingkang wonten ing gesang padintenan manungsa.

6. *Sega Rames*

Sega Rames inggih punika buku ingkang awujud kempalan-kempalan dongeng anggitanipun Suwardi Endraswara dosen Pendidikan Bahasa Jawi ing Universitas Negeri Yogyakarta. Buku punika dipunterbitaken dening Heri Suraya wonten ing Oktober 1992.

BAB II GEGARAN TEORI

A. Kabudayan

1. Pangertosan saha Wujud Kabudayan

Kabudayan asalipun saking basa sansekerta inggih punika tembung *buddhayah*, bentuk jamak saking tembung *buddhi* ingkang tegesipun budi utawi akal. Wonten ing basa Inggris inggih *culture* ingkang asalipun saking basa Latin inggih *colere* ingkang gadhah teges *mengolah* utawi nindakaken, utamanipun nindakaken pedamelan ingkang gadhah gayut kaliyan siti utawi lemah. Miturut Poerwadarminta (1939 : 51) budaya inggih punika budi, nalar, panemoe, angen-angen, menawi kabudayan babaring nalar pambudining manungsa awujud kagunan, kapinteran, kawruh lan sapanunggalanipun. Kabudayan inggih punika sedaya *gagasan*, *raos*, *tindakan*, saha karyanipun manungsa minangka asil saking gesang bebrayan wonten ing masarakat kanthi proses sinau.

Koentjaraningrat (wonten ing Huky, 1994: 64) ngandharaken bilih kabudayan inggih menika sedaya sistem pamanggih, tindakan saha asil karya manungsa wonten ing gesang bebrayan ingkang dipundadosaken milik dhiri manungsa amargi sinau. Mawi andharan mekaten dados namung sekedhik tindakan manungsa ing gesang bebrayan ingkang boten kalebet kabudayan inggih punika kadosta *tindakan naluri*, *reflek*, ugi tindakan ingkang rikala manungsa saweg *emosi* amargi *proses fisiologis*. Dados kabudayan inggih cipta, rasa, karsa ingkang gadhah paedah dhateng dhiri

manungsa, mawi kabudayan manungsa saged nguri-uri solah bawa ingkang trep kaliyan adat istiadat papan lenggahipun. Sanesipun punika mawi kabudayan manungsa saged nglestantunaken lingkungan kanthi menapa ingkang manungsa mangertosi.

Saben papan gadhah kabudayan piyambak-piyambak. Kabudayan minangka gambaran saking panggesangangn masarakat. Kabudayan saged dados *cerminan* kados pundi satunggaling kelompok masarakat gesang. Minangka *cerminan* saking panggesangangn masarakat kabudayan gadhah wujud-wujud kabudayan.

Miturut Koentjaraningrat (2009 : 150) wujud kabudayan kaperang dados tiga inggih punika.

- 1) *Wujud kebudayaan sebagai suatu kompleks dari ide, gagasan, nilai, norma, peraturan, dan sebagainya.*
- 2) *Wujud kebudayaan sebagai suatu kompleks aktivitas serta tindakan berpola dari manusia dalam masyarakat.*
- 3) *Wujud kebudayaan sebagai benda-benda hasil karya manusia.*

Saking andharan ing inggil saged dipunjlentrehaken bilih wujud kabudayan ingkang sepisan inggih wujud *ideal* saking kabudayan ingkang asipat *abstrak* boten katinggal langsung. Wujud kabudayan ingkang sepisan punika dipunsebut *sistem budaya*. Wujud kabudayan punika wonten ing kados pundi cara masarakat ingkang gadhah budaya punika menggalih. Menawi penggalihan punika dipunserat dados satunggaling seratan dados wujud budaya punika wonten ing asiling seratan

masarakat. *Ide, gagasan, nilai, norma, peraturan* punika dipunjunjung sanget kaliyan masarakat ingkang *berbudaya*.

Wujud kabudayan ingkang kaping kalih inggih *tindakan* ingkang gadhah pola saking manungsa punika ingkang asring dipunsebut *sistem sosial*. *Sistem sosial* punika ngewrat *aktivitas-aktivitas* ingkang katindakaken dening masarakat wonten ing salebeting gesang bebrayan. Minangka *aktivitas-aktivitas* masarakat *sistem sosial* asipat *konkret*, kadadosan wonten ing sakiwa tengenipun kita lan saged dipun-dokumentasikaken.

Wujud kabudayaan ingkang pungkasan inggih bandha minangka asiling karya manungsa ingkang dipunsebut kabudayan *fisik*. Kabudayan *fisik* minangka asiling *aktivitas, tindakan, saha karyanipun* manungsa ingkang wonten ing salebeting masarakat. Saking tigang wujud kabudayan, wujud kabudayan bandha ingkang paling *konkret*.

2. Nilai Budaya

Nilai wonten ing gesang padintenan inggih punika pangertosan ingkang gayut kaliyan rega. Saben bandha utawi menapa ingkang wonten ing dunya tamtunipun gadhah *nilai*. *Nilai* punika saged awujud arta, saged ugi awujud *penghargaan* dhateng menapa kemawon. Dados *nilai* inggih punika perkawis ingkang saged damel manungsa sampurna miturut hakikatipun ingkang saged dipunregani.

Miturut Hadiatmaja (2011 : 5) *nilai inggih punika :*

“nilai adalah konsep abstrak mengenai masalah dasar baik yang merupakan sifat-sifat maupun sikap, perilaku perbuatan seseorang atau kelompok yang sangangt penting dan berguna bagi kehidupan manusia dan masyarakat tertentu baik berguna untuk kehidupan lahir batin.”

Nilai inggih konsep abstrak ingkang boten katinggal ngengingi perkawis ingkang gadhah gayut kaliyan solah bawa utawi sikap hidup satunggaling tiyang utawi satunggaling kelompok ingkang wigati saha migunani dhateng gesang manungsa kanthi lair batosipun.

Satunggaling wujud kabudayan ingkang *abstrak inggih punika sistem budaya ingkang salebetipun wonten nilai budaya*. Koentjaraningrat (2009: 153) ngandharaken bilih *nilai budaya inggih menika satunggaling konsep abstrak ingkang gesang wonten ing salebeting pikiran saperangan ageng warga masarakat ngengingi perkawis ingkang dipunanggep wigati wonten ing salebeting pagesangangn ingkang dados pedoman paring arah saha orientasi ing gesang masarakat punika*. Wonten ing satunggaling kelompok masarakat *nilai budaya sampun dados satunggal kaliyan jiwaniipun, nilai budaya sampun dipuntampi wiwit alit*. Pramila, *nilai budaya boten gampang dipun-gantosaken kaliyan nilai budaya sanesipun mawi wekdal ingkang singkat*.

Miturut Koentjaraningrat (1996 : 75) *nilai budaya minangka unsur-unsur kebudayaan ingkang dados pusat utawi inti saking sedaya unsur kabudayan ingkang cacah pitu, inggih menika basa, sistem pangertosan, organisasi salebeting bebrayan,*

sistem teknologi, pangupa jiwa, kapitadosan saha kesenian. Dados saking sedaya unsur budaya sampun tamtu ngewrat *nilai* budaya. *Nilai* budaya dados roh saking sedaya unsur-unsur budaya.

Miturut Nurgiyantoro (2010 : 323) ngandharaken bilih perkawis wonten ing karya sastra ingkang mapinten-pinten jinisipun sejatosipun saged dipun perang dados 4 golongan, inggih menika :

- 1) Perkawis sambetipun manungsa kaliyan dhiri pribadhi
- 2) Perkawis sambetipun manungsa kaliyan sesami
- 3) Perkawis sambetipun manungsa kaliyan alam sakupengipun
- 4) Perkawis sambetipun manungsa kaliyan Gusti ingkang Maha Kuwaos

Perkawis ingkang sepisanan inggih perkawis sambetipun manungsa kaliyan Gusti ingkang Maha Kuwaos. Perkawis ingkang sesambetanipun kaliyan Gusti wonten tiga inggih punika eling, pracaya, saha mituhu (Herusatoto, 2001 : 72). Eling inggih punika sadar manungsa kedah bekti dhateng Gusti ingkang Maha Kuwaos. Pracaya inggih punika pracaya dhateng utusanipun Gusti, lajeng mituhu inggih setya nindakaken sedaya prentahipun Gusti saha boten nglanggar laranganipun Gusti.

Perkawis kaping kalih inggih perkawis ingkang sambetipun manungsa kaliyan alam sakupengipun. Tiyang jawi gadhah unen-unen “memahu hayuning bawana” tegesipun tiyang kedah adil dhateng sedaya makhluk sanesipun, kalebet alam sakupengipun. Masarakat saha alam minangka *lingkup* pagesangangn tiyang Jawi

wiwit alit (Hadiatmaja, 2011 : 33). Saking gesang padinten manungsa saged nyinauni alam, bilih alam saged dados kanca ugi saged mungsuh nalika dados satunggaling bencana.

Perkawis kaping tiga inggih perkawis ingkang sambetipun manungsa kaliyan sesami. Manungsa minangka makhluk *zoon politicon*, boten saged gesang piyambak. wonten ing panggesangangn manungsa mbetahaken tiyang sanes supados saged gesang kanthi sae. Sesambetanipun manungsa kaliyan sesami wonten ing salebetipun kelompok ingkang dipunsebut masarakat. Koentjaraningrat (2009 : 116) ngandharaken bilih “*masyarakat adalah sekumpulan manusia yang saling bergaul atau dengan istilah ilmiah saling beriteraksi.*” Dados tiyang jawi kedah tansah ngugemi tetembungan “berbudi bawa leksana” tegesipun tansah tumindak sae dhateng tiyang sanes.

Perkawis ingkang pungkasan inggih perkawis ingkang sambetipun manungsa kaliyan dhiri pribadhi. Sanesipun makhluk *sosial* utawi *zoon politicon* manungsa ugi gadhah sesambetan kaliyan dhiri pribadi inggih kaliyan pikiran saha batinipun. Ala becikipun tata susila tiyang katingal ing sikap batin saha lahir ingkang saged dipunwaos saking ulatanipun (Hadiatmaja, 2011 : 53). Tiyang Jawi kedah saged ngendaleni sipat-sipat ingkang wonten ing pribadhinipun piyambak, tiyang Jawi kedah gadhah sipat budi luhur.

Wonten ing sastra, satunggaling karya sastra ugi gadhah *nilai*. Kadosta pamanggih Wellek Warren (1995 : 193) bilih boten saged nyimak saha paring *analisis* dhateng karya sastra tanpa ngginakaken pedoman *nilai-nilai*. Minangka *kebenaran estetis*, sastra ngandharaken maneka ragam panggesangangn *sosial*. Panggesangangn *sosial* asring dados *inspirasi* panganggit nalika damel satunggaling karya sastra. Karya sastra minangka *cerminan* saking panggesangangn masarakat. Wonten ing salebetipun panggesangangn *sosial* wonten masarakat ingkang *berbudaya*. Kabudayan tamtunipun ngewrat unsur-unsur ingkang intinipun inggih *nilai* budaya.

Nilai budaya dados satunggaling peranan ingkang wigati wonten ing salebeting karya sastra, amargi satunggaling karya sastra kedahipun ngewrat *nilai-nilai* ingkang saged dipun-ginakaken minangka piwulang ing salebeting pagesangangn. Sejatosisipun karya sastra ugi kalebet salah satunggaling wujud kabudayan ingkang kedah dipunlestantunaken inggih menika minangka artefak kabudayan.

3. Sikap Hidup Tiyang Jawi

Masyarakat inggih pangertosan ingkang minangka terjemahan saking basa Inggris inggih *society* ingkang asalipun saking basa Latin *socius* ingkang gadhah teges kanca. Tembung masarakat asalipun saking basa Arab inggih *musyaraka* ingkang tegesipun *saling bergaul*. Miturut Hadiatmaja (2009 : 34) masarakat inggih sakelompok tiyang utawi *individu* ingkang ngginakaken basa Jawi ingkang gadhah

sesambetan kanthi *berkesinambungan* ingkang gadhah *norma, aturan, adat istiadat* saha ukum kangge ngatur tindak tandukipun.

Sanesipun *norma, aturan, adat istiadat* saha ukum kangge ngatur tindak tandukipun, masarakat Jawi mliginipun tiyang jawi ugi gadhah pedoman kangge *bersikap* ingkang jumbuh kaliyan budaya Jawi. *Sikap* wonten ing Jawi inggih punika tindak tanduk, solah bawa, trap-traping agesang. Andharan ngengingi *sikap hidup* tiyang jawi wonten ing Serat Sasangka Djati (Herusatoto, 2001 : 71) inggih Hasta Sila utawi wolu *sikap* dhasar, ingkang kaperang dados kalih Tri Sila saha Panca Sila. Miturut R. Sunarto (Herusatoto, 2008 : 126) Tri Sila minangka pedoman pokok ingkang kedah dipunlaksanakaken saben dinten dening manungsa, saha minangka tigang perkawis ingkang kedah dados ancas budi saha cipta manungsa wonten ing salebeting nyembah Gusti, inggih punika eling, pracaya, saha mituhu katiga-tiganipun saged dipuwastani *religiuitas*.

1. Eling inggih manungsa kedahipun eling supados bekti dhateng Gusti ingkang Maha Tunggal. Gusti ingkang Maha Tunggal inggih Suksma Kawekas utawi Allah Ta'ala, Suksma Sejati utawi Rasulullah, saha Roh Suci utawi jiwa manungsa ingkang sejati. Tiga punika dipunsebut Tri Purusa.
2. Pracaya inggih pracaya dhateng Suksma Sejati utawi Rasulullah minangka utusanipun Allah. Mawi pracaya dhateng utusanipun Allah, ugi pracaya dhateng jiwa manungsa ingkang sejati.

3. Mituhu inggih nindakaken sedaya prentahipun Gusti Allah ingkang dipunandharaken dening utusanipun Allah.

Miturut R. Sunarto (Herusatoto, 2001 : 72-73) Saderengipun manungsa saged nglakoni Tri Sila, manungsa kedah usaha kangge gadhah watak ingkang sae inggih Panca Sila. Panca sila wonten gangsal inggih punika rila, narima, temen, sabar, saha budi luhur.

Rila inggih punika gadhah sikap ikhlas wonten ing manahipun nyerahaken sedaya ingkang dipungadhahi dhumateng Gusti Allah mawi tulus ikhlas (Herusatoto, 2001 : 72). Tiyang ingkang gadhah sipat rila bakal badhe ayem gesangipun. Rila inggih sadar sedaya punika gadhahipun Gusti, pramila kedah boten wonten ingkang nilaraken beks ing manahipun. Bilih tiyang gadhah sipat rila, sedaya beban saged kraos langkung enteng.

Narima kathah pangaribawanipun dhateng ayeming manah. Narima inggih boten iri pengen gadhah menapa ingkang tiyang sanes gadhah, saha boten iri dhateng kasenangan tiyang sanes (Herusatoto, 2008 : 127). Tiyang ingkang narima boten badhe ngangsa, gadhah raos syukur dhumateng sedaya ingkang sampun dipungadhahi. Miturut de Jong (1976 : 19) narima tegesipun ngraos puas dhateng nasibipun, boten mbrontak, narima nasibipun kanthi raos syukur. Narima boten ateges nglokro.

Temen inggih saged dipuncepeng ngendikanipun utawi nepati janji utawi ngendikanipun piyambak. Ngendika punika boten namung ingkang lisan ananging ugi ingkang wonten ing bathin. Temen ateges boten goroh (Purwadarminta, 1939 : 601). Ngendikanipun nyata wonten kasunyatanipun. Tiyang ingkang temen bakal dipunpracayani kathah tiyang, lan gadhah paedah tumrap piyambakipun.

Sabar inggih solah bawa ingkang paling sae ingkang kedah manungsa gadhah. Sedaya agama ngandharaken bilih Gusti punika welas asih dhateng tiyang ingkang sabar. Sabar punika momot, kuat dhateng sedaya perkawis ananging boten ateges nglokro (Herusatoto, 2001 : 73). Sipat sabar saged ndadosaken kita langkung diwasa saha sanget menggalih perkawis kanthi adem pikirannipun. Tiyang ingkang rila saha narima bakal dados tiyang ingkang sabar.

Budi luhur inggih punika sipat sae ingkang wonten ing dhiri manungsa (Hadiatmaja, 2011 : 56). Manungsa kedah usaha kagem nindakaken gesangipun kanthi sedaya sipat-sipat ingkang Gusti Allah gadhah antawisipun welas asih dhateng sesami, suci, adil, boten bedakaken pangkatipun tiyang, tulung tinulung dhateng sesami. Sanesipun sipat ingkang sae inggih ngormati tiyang sanes ugi kalebet sipat ingkang sae mliginipun wonten ing Jawi amargi Jawi gadhah unggah-ungguh.

B. Karya Sastra

Karya sastra inggih punika asiling cipta ingkang dipunandharaken panganggit kanthi basa ingkang *komunikatif*, gampil dipuntampi kanthi gadhah ancas tartamtu. Miturut Suroso (2009 : 16) karya sastra minangka *dokumen* budaya bangsa ingkang wigati sanget lan prelu dipuntingkataken *kualitasipun*. Wonten ing karya sastra mliginipun karya sastra ingkang awujud *prosa* saged katingal kados pundi kahanan *sosial* ingkang wonten nalika karya sastra punika dipunserat. Karya sastra kathah-kathahipun arupi *cerminan* saking menapa ingkang wonten ing masarakat.

Karya sastra ngandharaken gegambaraning panggesangangn ingkang awujud kahanan *sosial*. Karya sastra asring mendhet tema saking menapa ingkang wonten ing kasunyatan. Kahanan *sosial* ingkang *kompleks* saged dipun-damel bahan kangge ngrantam satunggaling cariyos ingkang ngewrat piwulangan ingkang sae. Piwulangan-piwulangan ingkang dipunandharaken ing satunggaling karya sastra dipunpangaribawani saking *kondisi* masarakat nalika karya sastra punika dipundamel.

Miturut Sangidu (2007 : 43) karya sastra minangka *apresiasi* panganggit dhateng *realitas sosial* ingkang dipunadepi. Wonten ing salebeting sastra ngewrat *pengalaman subyektif* panganggitipun, *pengalaman subyektif* tiyang (*fakta individual* utawi *libidinal*) lan *pengalaman* satunggaling kelompok masarakat (*fakta sosial*). Wosing saking karya sastra inggih punika menapa ingkang dados pamikiranipun panganggit dhateng *realitas sosial* ingk: 10 dep. Sastra punika saged ngewrat

pengalaman dhiri pribadi saking panganggit, tiyang sanes utawi *pengalaman* saking kelompok masarakat. Sedaya punika saged dipundamel bahan kangge nganggit satunggaling karya sastra.

Koesnobroto (1988 : 3) ngandharaken bilih “*the literature of imagination interprets experience by a fictitious presentation of persons, ideas, and events. The creative writer is not primarily concerned with the actual truth of particular events, as is the historian, or with the abstract relations of ideas and reality, as is the philosopher.*”

Hakikat saking *imajinasi* nggambaraken *pengalaman fiktif* saking satunggaling tiyang, penggalih saha prastawa, panganggit ingkang *kreatif* boten pati nengenaken kaleresan saking kasunyatan kadosta *sejarawan*, utawi sesambetanipun *abstrak* kaliyan penggalih saha kasunyatan kadosta *filosof*.

Kahanan ingkang wonten ing kasunyatan nalika karya sastra dipunserat asring dados pokok cariyos. Sastra ingkang adhedhasar saking *imajinasi* panganggitipun punika boten namung nengenaken menapa ingkang kadadosan ing kasunyatan, ananging nggayutaken kaliyan *ide-ide* ingkang panganggit gadhah.

Miturut Endraswara (2012 : 100) karya sastra inggih punika cipta *estetis* ingkang ngginakaken simbol utawi pratandha lan migunani kagem pamaosipun. Karya sastra asring ngewrat simbol utawi tandha ingkang saged dipuntingali langsung (*tersurat*) lan boten saged dipuntingali langsung (*tersirat*). Simbol utawi pratandha ingkang sae

punika saged dados piwulang ingkang migunani kangge pamaos karya sastra. Panganggit saged ngginakaken karya sastra dados wujud panyaruwe dhateng pamarentah utawi dhateng menapa ingkang dipunraos boten trep.

Karya sastra kadang kala saged adamel pamaosipun dipunpangaribawani saking menapa ingkang wonten ing karya sastra punika. Karya sastra ingkang sae miturut Watt (wonten ing Endraswara, 2011 : 22) saged paring paedah :

1. *pleasing*, inggih punika *kenikmatan hiburan*. Karya sastra dipunanggep saged ngatur wirama ing gesang, saengga saged nyelarasaken raos.
2. *instructing*, inggih punika paring piwulang tartamtu ingkang saged damel *semangat*. Karya sastra dipunkajengaken gadhah *aspek didaktik*. Karya sastra saged paring piwulang saking menapa ingkang wonten ing karya sastra punika.

Karya sastra ingkang sae inggih punika karya sastra ingkang saged dados *hiburan* ugi wonten piwulang ingkang *saged* kapendhet dening pamaos. Pamaos boten namung saged bungah ananging menapa ingkang sae saged dipuntrepaken ing panggesangangnipun. *Aspek didaktik* kedah wonten ing karya sastra supados karya sastra punika wonten wosipun saged kapendhet *intisari* ingkang kedah dipuntuladhani.

C. Dongeng

Karya sastra Jawi maneka warni jinisipun, salah satunggaling inggih punika dongeng. Dongeng miturut Poerwadarminta ing Baoesastra Djawi inggih punika cariyos karangan. Miturut Suwardi Endraswara ing buku kempalan dongeng *Sega Rames*, dongeng inggih punika cariyos ingkang boten saestu kadadosan, wosing saking cariyos *saged* kangge nglipur manah ugi ngewrat piwulang *moral*. Wonten ing basa Jermanipun *märchen*, wonten ing Inggris *fairy tale*, lan wonten ing Belanda *sprookje*. Miturut Davis (Endraswara, 2009 : 62) cariyos anak punika gadhah sekawan sipat inggih punika:

1. tradhisional, inggih punika tuwuh saking lapisan masarakat saking jaman rumiyin ingkang awujud *mitologi*, *fabel*, dongeng, legenda, lan cariyos pahlawan ingkang *romantic*.
2. *idealistis*, inggih punika ingkang *pantas* lan *universal*, tegesipun adhedhasar bahan ingkang paling sae saking jaman rumiyin lan karya saking panggangit paling sae ing jaman sapunika.
3. *popular*, inggih punika sipatipun ngibur, dameling bungahing manah lare.
4. *teoritis*, inggih punika dipuncaosaken dhateng lare ananging kanthi *kontrol* saking tiyang sepuh.

Mitologi, *fabel*, dongeng, *legenda* inggih punika perangan saking cariyos tradisional ingkang asipat tradisional tuwuh ing lapisan masarakat saking jaman

rumiyin. Amargi tuwuh wonten ing lapisan masarakat dongeng punika ngewrat menapa ingkang kadadosan ing kasunyatan ingkang dipun*poles* kanthi sae dening panggangit. Sanajan dongeng punika asipat *refreshing* utawi ngibur dongeng ugi ngewrat piwulang moral ingkang adhedhasar kasunyatan ingkang dipunlebetaken wonten ing alur cariyosipun.

Dongeng punika cariyos ingkang sipatipun *anonim, turun-temurun*. Saben papan gadhah dongeng piyambak-piyambak. Dongeng ingkang sae inggih punika dongeng ingkang *saged* gadhah paedah dhateng pamaosipun, inggih punika wonten piwulangipun. Ingkang langkung remen mirengaken utawi maos dongeng biasanipun lare, punika jumbuh kaliyan jinising *folklore* inggih punika *folklore anak*. Wonten ing kempalan dongeng *Sega Rames* anggitanipun Suwardi Endraswara, dongeng-dongeng punika dipunperang dados enem jinis inggih punika *sage, mite, legenda, ceritera, fabel*, lan cerita gegehug.

Jinis dongeng ingkang wonten ing kempalan dongeng *Sega Rames* anggitanipun Suwardi Endraswara inggih :

1. Miturut Hartoko (1986 : 123) *sage* punika saking basa Jerman *was gesagt wird* inggih punika cariyos-cariyos lisan ingkang kadadosan ing papan lan jaman tartamtu.. *Sage* wonten ingkang nyariosaken roh-roh alus, ahli sihir, memedi, utawi tokoh *historis* kadosta *penyamun* saha *pahlawan*.

2. *mite* utawi ingkang asring dipunsebut mitos saking tembung *mytos* utawi *myth* inggih punika cariyos purbakala. Teges *mytos* ingkang umum badhe sami kaliyan *sage*, cariyos *legendaries* ngengingi wiwitan utawi pahlawan saking jaman rumiyin. Saben daerah gadhah mitos piyambak-piyambak, kathahipun masarakat pitados dhateng mitos ingkang wonten ing daerahipun.
3. *legenda* saking basa latin inggih punika tembung *legere*, tegesipun cariyos *khayal* ingkang ngandharaken cariyos dumadining alam utawi papan (Endraswara, 1992 : 3). Dados wosing saking *legenda* punika nyariosaken kados pundi alam utawi papan punika dumadi, asal-usulipun kados pundi.
4. Ceritera miturut Poerwadarminta (1939 : 626) inggih punika dongeng ingkang ngemot lelakon. Ceritera inggih punika satunggaling cariyos *narasi* saking maneka prastawa ingkang dipunrantam dening panganggit kanthi sengaja miturut rantaming wekdal ingkang salebetipun ngemot lelakon.
5. Miturut Endraswara (1992 : 3) *fabel* saking basa latin inggih punika *fabula* (*cerita*), tegesipun cariyos *khayal* ingkang paraganipun kewan awujud pasemon. Wonten ing *fabel* kewan punika sami kaliyan manungsa gadhah akal lan pikiran. Kewan ing *fabel* dados gegambaraning manungsa, gadhah sipat-sipat kadosta manungsa.
6. Pungkasan inggih punika cariyos gegedhug, gedhug miturut Poerwadarminta (1939:139) gadhah teges pantog, tekan, diteruske nganti pantog. Menawi gegedhug inggih punika agul-aguling prang.

D. Panaliten ingkang Jumbuh

Panaliten ingkang jumbuh kaliyan panaliten punika, inggih panaliten ingkang dipuntindakaken dening Diah Trianingrum saking jurusan Sastra Indonesia Universitas Negeri Malang kanthi irah-irahan *Sikap Hidup Orang Jawa Dalam Novel Orang-Orang Proyek Karya Ahmad Tohari*. Panaliten punika gadhah ancas ingkang sami kaliyan panaliten ingkang katindakaken inggih kangge ngandharaken kadospundi *sikap hidup* tiyang jawi. Ananging wonten ing panaliten Diah Trianingrum *sumber datanipun* inggih wonten ing *Novel Orang-Orang Proyek* anggitanipun *Ahmad Tohari*, bilih panaliten ingkang katindakaken *sumber datanipun* ing kempalan dongeng *Sega Rames*. Caranipun nлити panaliten punika sami-sami ngginakaken *pendekatan deskriptif kualitatif* inggih data ingkang dipuntliti arupi ukara sanes *numerik*. Pirantining panaliten punika inggih panaliti dados *human instrument* ingkang dipunbiyantu kaliyan *tabel kartu data*. Asiling panaliten saking Diah Trianingrum punika inggih *sikap hidup* tiyang jawi wonten ing pagesangangn agama inggih *penyatuan* dhiri kaliyan Gusti mawi kedah nindakaken prentahipun Gusti. Sanesipun punika *sikap hidup* tiyang jawi kaliyan dhiri pribadi inggih supados manungsa saged gadhah kapribaden ingkang sae, boten gampil nglokro, lan kuat menawi wonten perkawis ingkang damel susahing manah.

BAB III

CARA PANALITEN

A. Jinising Panaliten

Jinising panaliten ingkang dipun-ginakaken inggih punika panaliten *deskriptif* amargi panaliten punika gadhah ancas kangge ngandharaken wujud *sikap hidup* tiyang Jawi saha *sikap hidup* tiyang Jawi miturut *nilai* budaya ingkang wonten ing kempalan dongeng *Sega Rames* anggitanipun Suwardi Endraswara.

Metode ingkang dipun-ginakaken wonten ing panaliten punika inggih punika *metode deskriptif* ingkang *prosedur pemecahan* perkawisipun dipunpadosi kanthi nggambaraken kahanan *obyek* panaliten sapunika, miturut kasunyatan-kasunyatan ingkang katingal kados menapa wontenipun.

Panaliten *metode analisis deskriptif* punika *data* ingkang dipunkempalaken awujud tembung-tembung, gambar, sanes angka-angka. (Endraswara, 2004 : 5). *Metode analisis deskriptif* punika dipunpilih amargi panaliten punika gadhah ancas kangge ngandharaken wujud *sikap hidup* tiyang Jawi saha *sikap hidup* tiyang Jawi miturut *nilai* budaya ingkang kaewrat ing karya sastra inggih punika wonten ing kempalan dongeng *Sega Rames* anggitanipun Suwardi Endraswara. *Sikap hidup* tiyang Jawi ingkang dipunandharaken ing panaliten punika awujud tembung-tembung ingkang dados ukara sanes angka-angka. Panaliten punika ngginakaken *pendekatan sosiologi sastra*, inggih punika masarakat dados dhasar wonten ing satunggaling karya sastra, sastra minangka cerminan saking masarakat.

B. *Data lan Sumber Data Panaliten*

Data ing panaliten punika inggih punika sedaya *teks* ingkang wonten ing kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang gadhah gegayutan kaliyan *sikap hidup* tiyang Jawi. Sumber *data* saking panaliten punika inggih punika buku kempalan dongeng *Sega Rames* anggitanipun Suwardi Endraswara. Buku kempalan dongeng *Sega Rames* punika dipunterbitaken dening Heri Suraya ing Oktober 1992. *Sega Rames* wosipun dongeng-dongeng ingkang asalipun saking Jawi. Dongeng-dongeng ingkang wonten ing *Sega Rames* punika dipunperang jinisipun dados enem jinis inggih punika *sage*, *mite*, *legenda*, *ceritera*, *fabel*, ugi cerita gegehug.

C. *Caranipun Ngempalaken Data*

Teknik ngempalaken *data* ingkang dipuntindakaken ing panaliten punika inggih punika teknik *baca catat*. Wiwitan ingkang katindakaken inggih punika maos dongeng ingkang wonten ing *Sega Rames* kanthi saestu, *cermat* lan tliti, lajeng nggatoskaken *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang wonten ing dongeng. Prelu dipuntindakaken maos langkung saking setunggal supados pikantuk asiling *pengamatan* ingkang leres. *Data* lajeng dipunserat ing kertu-kertu *data*. *Data* ingkang dipunpundhut inggih punika wujud *sikap hidup* tiyang Jawi saha *sikap hidup* tiyang Jawi miturut *nilai* budaya ingkang wonten ing kempalan dongeng *Sega Rames*. Salajengipun ingkang katindakaken inggih punika nyerat irah-irahan cariyos ingkang wonten *datanipun* ingkang wonten ing kempalan dongeng *Sega*

Rames. Pungkasan ngandharaken kadospundi caranipun panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi ing kempalan dongeng *Sega Rames*.

D. Piranting Panaliten

Panaliten punika minangka panaliten kanthi *sumber data* ingkang arupi karya sastra, inggih punika dongeng ingkang awujud *sage*, *mite*, *legend*, *ceritera*, *fabel*, ugi crita gegedhug. Pirantining wonten ing panaliten punika inggih awujud piranti pambiyantu arupi kertu *data*, kanthi panaliti minangka ingkang dados *penafsir data*. Panaliti wonten ing panaliten punika pados *data*, *identifikasi data* ugi *analisis data*. Kertu *data* dipun-ginakaken kangge nyerat *data-data* ingkang *relevan* kaliyan panaliten inggih punika *data-data* ingkang ngewrat *sikap hidup* tiyang Jawi.

Kertu *Data* ingkang badhe kaginakaken ing panaliten :

No. Data	Ukara	<i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi	Jinis Nilai Budaya				Kaca
			MG	MA	MS	MD	
1.	"Nanging Rangga, urip mono durung jeneng sempurna yen kowe ora marsudi sarengating agama. Mula ngajia karo eyang Ki Juru Martani."	Mituhu	√				17

Katrangan *tabel* kertu *data* :

- a. No. *Data* : *Kolom* punika minangka urutanipun *data-data* ingkang *relevan* kaliyan panaliten inggih ngewrat *sikap hidup* tiyang Jawi.
- b. Ukara : *Kolom* punika minangka kangge nyerat *teks* ingkang wonten ing kempalan dongeng *Sega Rames* inggih punika *data-data* ingkang *relevan* kaliyan panaliten ingkang ngewrat *sikap hidup* tiyang Jawi.
- c. *Sikap Hidup* Tiyang Jawi : *Kolom* punika dipun-ginakaken kangge nyerat tandha *sikap hidup* tiyang Jawi.
- d. Jinis *Nilai Budaya* : *Kolom* punika dipun-ginakaken kangge nyerat jinising *nilai budaya* ingkang kaewrat ing *sikap hidup* tiyang Jawi. 1) MG Manungsa Gusti, 2) MA Manungsa Alam, 3) MS Manungsa Sesami, 4) MD Manungsa Dhiri Pribadi.
- e. Kaca : *Kolom* punika dipun-ginakaken kangge nyerat wonten kaca pinten *data kutipan* dipunpundhut.

E. Caranipun Nganalisis *Data*

Panaliten punika ngginakaken *metode analisis deskriptif*. *Metode* panaliten *deskriptif* inggih punika *metode* ingkang asilipun awujud *kutipan-kutipan data* kangge paring gambaran-gambaran. Caranipun nganalisis *data* ing panaliten punika inggih *identifikasi data, pengkategorian, penginterpretasian, lan pendeskripsian*.

Caranipun ingkang sepisan inggih punika *identifikasi data*, pados *data* ingkang ngewrat *nilai* budaya. Lajeng sasampunipun pados, *data* punika dipunanalisis kanthi cara *intrepertasi* jumbuh kaliyan *konteksipun*. *Pendeskrpsian data* kanthi cara *sistematis* lan *obyektif* ing kertu-kertu *data* ingkang sampun cumawis. Pungkasan, menawi *data-data* sedaya sampun wonten ing kertu *data* kanton dipunanalisis.

Tabel 1 Asiling Panaliten Jinising Sikap Hidup Tiyang Jawi (Miturut Serat Sasangka Djati)

No.	Jinising Sikap Hidup Tiyang Jawi	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Data Kutipan	No. Data
1.	Tri Sila	Mituhu	“Nanging Rangga, urip mono durung jeneng sempurna yen kowe ora marsudi sarengating agama. Mula ngajia karo eyang Ki Juru Martani.”	9

Katrangan *tabel analisis* :

- a. No. : *Kolom* punika minangka urutanipun *data-data* ingkang *relevan* kaliyan panaliten inggih ngewrat *sikap hidup* tiyang Jawi.
- b. Jinising Sikap Hidup Tiyang Jawi : *Kolom* punika minangka kangge jinis *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang wonten ing kempalan dongeng *Sega Rames*.

- c. *Sikap Hidup* Tiyang Jawi : *Kolom* punika dipun-ginakaken kangge nyerat tandha *sikap hidup* tiyang Jawi.
- d. *Data Kutipan* : *Kolom* punika dipun-ginakaken kangge nyerat *data* ingkang dipunpendhet ingkang gayut kaliyan *sikap hidup* tiyang Jawi.
- e. *No. Data* : *Kolom* punika dipun-ginakaken kangge nyerat rantamaning data ingkang kaserat ing kertu data lampiran.

Tabel 2 Asiling Panaliten *Sikap Hidup* Tiyang Jawi Miturut Jinising Nilai Budaya

No.	<i>Data Kutipan</i>	<i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi	<i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi Miturut Jinising Nilai <i>Budaya</i>				No. Data
			MG	MA	MS	MD	
1.	"Nanging Rangga, urip mono durung jeneng sempurna yen kowe ora marsudi sarengating agama. Mula ngajia karo eyang Ki Juru Martani."	√				9	

Katrangan *tabel analisis* :

- a. *No.* : *Kolom* punika minangka urutanipun *data-data* ingkang *relevan* kaliyan panaliten inggih ngewrat *sikap hidup* tiyang Jawi.
- b. *Data Kutipan* : *Kolom* punika dipun-ginakaken kangge nyerat *data* ingkang dipunpendhet ingkang gayut kaliyan *sikap hidup* tiyang Jawi.
- c. *Sikap Hidup* Tiyang Jawi : *Kolom* punika dipun-ginakaken kangge nyerat *sikap hidup* tiyang jawi.

- d. *Sikap Hidup* Tiyang Jawi Miturut Jinising *Nilai Budaya* : *Kolom* punika minangka *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang wonten ing kempalan dongeng *Sega Rames*. 1) MG Manungsa Gusti, 2) MA Manungsa Alam, 3) MS Manungsa Sesami, 4) MD Manungsa Dhiri Pribadi.
- e. *No. Data* : *Kolom* punika dipun-ginakaken kangge nyerat rantamaning data ingkang kaserat ing kertu data lampiran.

F. Caranipun Ngesahaken *Data*

Panaliten punika ngginakaken *validitas semantik* kanthi cara paring teges ukara ingkang ngewrat *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang wonten ing kempalan dongeng *Sega Rames* anggitanipun Suwardi Endraswara. Ukara-ukara punika awujud rantamaning tembung-tembung. Miturut Endraswara (2004 : 164) pangukuring teges *simbolik* kagayutaken kaliyan *konteks* sastra saha *konsep* utawi *konstruk analisis* .

Reliabilitas ingkang kaginakaken ing panaliten punika inggih *reliabilitas intraratter* lan *reliabilitas interater*. *Reliabilitas intraratter* inggih punika panaliti paring teges kanthi makaping-kaping saengga pikantuk *data* ingkang sami (boten owah) . Kanthi kaprigelan ingkang panaliti gadhah, panaliti kedah mandhiri pados *data-data sikap hidup* tiyang Jawi. *Reliabilitas interater* inggih punika nindakaken panaliten ugi kanthi ndherekaken tiyang sanes, wonten ing panaliten punika *verifikasi pakar* dipuntindakaken dening *dosen* sastra minangka *dosen pembimbing skripsi*.

BAB IV

ASILING PANALITEN SAHA PANGREMBAGIPUN

A. Asiling Panaliten

1. Deskripsi Subjek Panaliten

Sumber data ingkang dipun-ginakaken wonten ing panaliten punika inggih kempalan dongeng ingkang awujud prosa abasa Jawi kanthi irah-irahan *Sega Rames* anggitanipun Suwardi Endraswara ingkang kaperang dados enem jinising dongeng. Jinising dongeng punika inggih *sage*, *mite*, *legenda*, *ceritera*, *fabel*, lan cerita gegedhug. Sedaya dongeng ingkang wonten ing kempalan dongeng *Sega Rames* cacahipun tigang dasa pitu, *sage* cacahipun enem, *mite* cacahipun tiga, *legenda* cacahipun wolu, *ceritera* cacahipun wolu, *fabel* cacahipun enem, lan cerita gegedhug cacahipun enem.

Panaliten punika *fokusipun* ing wujud *sikap hidup* tiyang Jawi saha *sikap hidup* tiyang Jawi miturut *nilai* budaya kados wonten ing wosing perkawis. *Sikap hidup* tiyang Jawi ingkang dipunmaksud inggih *sikap hidup* ingkang wonten ing kempalan dongeng *Sega Rames* anggitanipun Suwardi Endraswara. “*Sega Rames*” minangka ungkapan ingkang prasaja, asalipun saking tembung sega kaliyan rames, sega tegesipun sekul utawi wos ingkang sampun dipunliwet (Mangunsuwito, 2002 : 514), rames tegesipun dipuncampur dados satunggal utawi tetedhan maneka warni (Mangunsuwito, 2002 : 488). Dados sega rames inggih sekul ingkang dipundhahar sesarengan kaliyan tetedhan sanes inggih lauk, boten namung sekul kemawon

ananging campur kaliyan tetedhan sanes. Saking pangertosan *istilah* ing inggil saged dipunintrepertasikaken bilih buku punika dipunparingi irah-irahan *Sega Rames* amargi saking jinis cariyosipun maneka warni.

Panaliti anggenipun neliti *sikap hidup* tiyang Jawi boten sedaya cariyos dipuntliti, ananging panaliti mendhet sangang cariyos saking kempalan dongeng *Sega Rames*. Sangang cariyos ingkang dipunpilih panaliti inggih Raden Banjaransari, Raden Rangga, Ken Arok, Asal-Usule Kaliurang, Dumadine Kabupaten Sleman, Eling Janjine Dhewe-Dhewe, Oh Ibu Tiriku, Umuk Kebolithuk, saha Wong Cethil. Sangang cariyos punika dipunpilih amargi cariyos punika kathah ngewrat *sikap hidup* tiyang Jawi.

Sikap hidup tiyang Jawi ingkang wonten ing kempalan dongeng *Sega Rames* anggitanipun Suwardi Endraswara inggih punika Tri Silas aha Panca Sila ingkang saged kagolongaken sesambetanipun Manungsa kaliyan Gusti, sesambetanipun Manungsa kaliyan alam, sesambetanipun Manungsa kaliyan sesami, sesambetanipun Manungsa kaliyan dhiri pribadi. Asiling panaliten punika mahyakaken *data-data* ingkang dipun*analisis* jumbuh kaliyan teori ingkang dipun-ginakaken ing panaliten. Sasampunipun dipun*analisis* dipunkelompokaken datanipun, lajeng dipunandharaken awujud *deskripsi verbal* saha *tabel*. *Tabel* ingkang dipunmaksud inggih awujud tabel ingkang ngewrat *data kutipan* ingkang wonten *sikap hidup* tiyang Jawinipun.

2. Ringkesaning Cariyos

Panaliten *sikap hidup* tiyang Jawi mundhut sangang irah-irahan dongeng ingkang wonten ing kempalan dongeng *Sega Rames* anggitanipun Suwardi Endraswara. Sangang dongeng punika Raden Banjaransari, Raden Rangga, Ken Arok, Asal Usule Kaliurang, Dumadine Kabupaten Sleman, Eling Janjine Dhewe-Dhewe, Oh, Ibu Tiriku, Wong Cethil saha Umuk Kebliuthuk.

a. Raden Banjaransari

Satunggaling dinten wonten ing pinggiran tlaga Raden Banjaransari kepanggih kaliyan nini ingkang sampun kriput, ananging nini kriput punika nalika dipuncedhaki malik rupa dados wanodya ingkang kenes. Wanodya punika inggih Dewi Astawati ingkang nampi siku dhendhaning dewa ngantos wujud dados nini ingkang kriput. Raden Banjaransari ndhesek Dewi Astawati supados matur sinten ratu kraton Galuh ingkang sampun paring kutukan. Amargi kadheseg pungkasan Dewi Astawati matur bilih Ratu Murdaningrum Ratu ing kraton Galuh ingkang dereng palakrama.

Kanthi kahanan mekaten Raden Banjaransari gadhah pepengin kepanggih kaliyan Ratu Murdaningrum. Dewi Astawati banjur matur kaliyan Ratu Murdaningrum, ananging Ratu Murdaningrum malah duka. Dhendhaning dewa punika saged ical bilih wonten tiyang jaler ingkang wantun sowan dhateng ratuning kraton Galuh. Pungkasan kanthi usaha ingkang saestu Raden Banjaransari saged kepanggih kaliyan Ratu Murdaningrum.

b. Raden Rangga

Panembahan Senapati gadhah putra ingkang sekti ananging remen unggul-unggulan kasekten inggih Raden Rangga. Raden Rangga asring sanget Panembahan Senapati paring nasihat dhateng putranipun ananging boten nate dipunmirengaken kanthi saestu. Ngantos satunggaling dinten Panembahan Senapati sampun duka sanget lajeng nantang Raden Rangga supados adu kasekten kaliyan piyambakipun. Raden Rangga lingsem amargi kalah nglawan ramanipun.

Raden Rangga lajeng nemuni pamanipun Adipati Pati nyuwun dipunpadosaken guru kangge ngangsu kawruh. Lajeng Raden Rangga mertapa wonten ing ngandhap ringin. Raden Rangga angsal wangsit bilih Raden Rangga bakal dipunapura dening ramanipun margi katentreman. Satunggaling dinten Panembahan Senapati saweg duka amargi Sarpasura ngrusak nagarinipun. Raden Rangga miring nalika Sarpasura ngamuk madosi Panembahan Senapati, kapeneran Raden Rangga nantang Sarpasura. Pungkasan Sarpasura saged dipunkalahaken dening Raden Rangga. Panembahan Senapati bungah manahipun lajeng ngrangkul Raden Rangga. Panembahan Senapati ndhawuhi Raden Rangga supados marsudi sarengating agama dhateng eyangipun Ki Juru Martani, amargi gesang boten badhe sampurna tanpa agama.

c. Ken Arok

Ni Endhog kaliyan Gajahpara inggih temanten anyar ingkang kapisah amargi wonten *salah paham*. Satunggaling ndalu nalika Gajahpara sampun sare angler, Ni

Endhog ngandhut bayi ingkang minangka wahyuning ratu ingkang boten kenging dipungregeti sanajan kaliyan garwanipun.

Nalika Gajahpara ngelus rikmanipun Ni Endhog lajeng katingal gadhah kepenginan andum katresnan, Ni Endhog boten kersa. Gajahpara duka lajeng taken dhateng garwanipun kenging menapa boten purun gadhah putra. Ni Endhog mangsuli bilih piyambakipun sampun ngandhut. Gajahpara kuciwa sanget lajeng ninggalaken desa pangkur. Kalih dinten sasampunipun Gajahpara ninggalaken desa, Ni Endhog lairan. Bayi ingkang dipunlairaken Ni Endhog punika cukat saha trengginas, kahanan punika malah damel Ni Endhog sumelang bilih mangke putranipun saged damel cilaka piyambakipun. Pungkasan Ni Endhog mbucal putranipun ing kuburan.

Nalika Gajahpara mlampah wonten ing pinggir kuburan, mireng swara bayi nangis. Tuwuh raos welas asih, lajeng bayi punika dipunpundhut saha dipunrawat dhateng Gajahpara. Tambah dinten bayi ingkang dipunrawat Gajahpara langkung ageng, gagah, gedhe dhuwur. Bayi punika dipunparingi nama Ken Arok. Kados lumrahipun ibu, Ni Endhog kangen dhateng putra saha garwanipun. Ananging raos kangen punika dipunslamur kaliyan nandur jejanganan. Rikala Ni Endhog saweg metiki jejanganan wonten lare ingkang trunyukan nggodhani Ni Endhog.

Ni Endhog taken lare punika sinten namanipun saha putranipun sinten. Ni Endhog kaget mirengaken wangsulanipun Ken Arok, banjur ngrangkul Ken Arok. Ni Endhog

ngendhika bilih piyambakipun punika ibunipun Ken Arok. Pungkasan Ni Endhog kaliyan Ken Arok sesarengan madosi Gajahpara.

d. Asal Usule Kaliurang

Rikala rina Nyi Sunan muteri wana madosi garwanipun Sunan Kalijaga. Manahipun sumelang garwanipun dipunmangsa sato wana. Nalika Nyi Sunan mlampah selendangipun kraos abot, jebul selendangipun dipuntarik Buta Locaya ingkang tengga wana. Buta Locaya nyulik Nyi Sunan saha meksa Nyi Sunan supados dados garwanipun. Dumugi kidulipun Gunung Merapi wanodya ingkang dipunbekta Buta Locaya tambah abot raosipun. Nyi Sunan dhawah wonten ing sangangjenging Sunan Kalijaga ingkang saweg tapa. Sunan Kalijaga adu kasekten kaliyan Buta Locaya, pungkasan Buta Locaya kalah. Buta Locaya dipunpangapura saha dipunutus njagi jim ingkang asring godha manungsa nalika nindakaken wajib.

Sunan Kalijaga paring nama papan ingkang kangge semedi Panyawagan. Wekdal sampun enjing sampun wayahipun nindakaken wajib. Nyi Sunan kangelan badhe wudlu amargi bote wonten toya, Sunan Kalijaga ndhawuhi ngetutaken teken lajeng nalika teken mandeg Nyi Sunan dipundhawuhi nyopot tekenipun supados saged medal toya. Nalika Sunan Kalijaga saha Nyi Sunan siram rikma jenggotipun Sunan saha rikmanipun Nyi Sunan kathah ingkang mrotholi. Rikma ingkang mrotholi malik rupa dados ulam ingkang gadhah sungut. Nyi Sunan saha Sunan Kalijaga dipunsapit urang ing perangan tartamtu. Sunan Kalijaga ngendika bilih ngenjang putra

putrinipun kedah dipunsupit. Sasampunipun siram, toya dipunbabral kaliyan teken kadadosan banjir bandhang, dados kali ingkang kathah urangipun. Lajeng papan punika dipunparingi nama Kaliurang amargi kathah urangipun.

e. Dumadine Kabupaten Sleman

Cariyos dongeng Dumadine Kabupaten Sleman nyariosaken raja ingkang saweg susah ngurus nagarinipun. Satunggaling dinten Prabu Prabaningrat sowan wonten ing dalemipun sang guru inggih Begawan Sidik Pamungkas. Prabu Prabaningrat nguda rasa bilih menapa ingkang sampun dipun-ngendikaken sang Begawan boten dados kasunyatan malah sewalikipun. Begawan ngendika bilih mangke nagarinipun Prabu Prabaningrat badhe nemahi gemah ripah loh jinawi sasampunipun Prabu Prabaningrat gadhah klangenan gajah Kunjaraseta.

Prabu Prabaningrat sumelang, amargi piyambakipun nalika malem Jemuwah Kliwon ngimpi Kunjaralaya kenging banjir bandhang saking Kali Krasak. Ngimpen ingkang kados punika pratandha bilih badhe nemahi cilaka. Dewi Prabasari saha Raden Prabakusuma minangka putra sang Prabu nusul dhateng dalemipun sang Begawan, matur bilih kraton risak amargi Nagagora ngamuk nagih janjinipun Prabu Prabaningrat. Prabu Prabaningrat gadhah janji dhateng Nagagora bilih badhe paring tetedhan seminggu sepisan inggih gajah kaliyan ayam, ananging sato wonten ing Kunjaralaya samenika telas.

Nagagora ngamuk amargi Prabu Prabaningrat boten temen dhateng janjinipun. Nagagora samenika nyuwun tetedhan ingkang boten umum, inggih kalang-kalang, gajah, saha kembang setaman, minangka sandi sajatosipun ingkang dipunsuwun inggih Raden Prabakusuma, gajah klangenan Prabu Prabaningrat saha Dewi Prabasari. Prabu Prabaningrat boten purun nyerahaken Kunjaraseta supados adu kasekten kaliyan Nagagora. Pungkasan amargi sampun kadheseq saha dipunkandhani kaliyan sang Begawan, Prabu Prabaningrat ngelosaken gajah klangenannipun Kunjaraseta. Kunjaraseta kaliyan Nagagora adu kasekten, ananging kalihipun sami kadigdayanipun. Pungkasan Kunjaraseta kaliyan Nagagora mati sampyuh, lajeng malik rupa dados hyang bathara Gana kaliyan hyang Antaboga. Hyang bathara Gana kaliyan hyang Antaboga ndhawuhi supados nagari ayem tentrem dipun-gantos namanipun dados liman langkung prayoga malih dados sleman.

f. Eling Janjine Dhewe-Dhewe

Cariyos dongeng Eling Janjine Dhewe-Dhewe nyariosaken lare estri ingkang gadhah sipat sae inggih ngabekti dhateng tiyang sepuhipun inggih punika si Elok. Saben dintenipun si Elok mbiyantu ibunipun pados kajeng wonten ing wana, boten namung nalika dipunprentah ananging si Elok gadhah raos *tanggap* dhateng kahanan tiyang sepuhipun.

Satunggaling dinten nalika si Elok saweg pados kajeng, wonten swara ula nyuwun tulung. Elok nyedhak lajeng badhe nulungi ula, ananging ajrih mbok bilih

mangke dipunmangsa ula. Pungkasan Elok purun nulung ula ananging ula boten kena mangsa Elok, Ula sarujuk kaliyan sarat saking Elok. Banjur kajeng ingkang nindhihi Ula dipunangkat, ananging ula boten temen dhateng menapa janjinipun. Ula malah badhe mangsa Elok. Ula matur bilih ula luweh amargi kajeng, ron ingkang wonten ing wana kanton suthik amargi dipunpendheti manungsa. Pramila Ula pengin nyokot si Elok, Elok paring sarat bilih Elok purun dipunmangsa ananging kedah wonten tiga hakim ingkang nganggep Elok saestu kleru.

Sepisanan kepanggih kaliyan Wit Gedhang, wit gedhang meneraken Ula bilih Elok punika dipunanggep klentu amargi mendhet ron saha kajeng boten dipunetang. Hakim kaping kalih inggih Kali, Kali ugi sami meneraken Ula. Hakim pungkasan inggih Kodhok, Kodhok meneraken si Elok amargi Ula sampun dipuntulung ananging boten ngertos maturnuwun. Saking tiga hakim kalhipun meneraken Ula, Ula lajeng badhe mangsa Elok. Pungkasan Elok maringi *solusi* bilih Elok boten badhe mendhet kajeng saha ron kathah-kathah, lan Ula kedah janji boten mangsa sato sanesipun.

g. Oh, Ibu Tiriku

Saben dinten pak Gontang makarya ing sabin boten ngertos sayah, sedaya punika amargi kangge ngopeni kalih putranipun. Garwanipun pak Gontang sampun tilar donya, dados ingkang gadhah tanggungjawab ngopeni putranipun inggih pak Gontang

piyambak. sampun dangu saking tilar donyanipun garwa pak Gontang, pak Gontang palakrama malih.

Garwa pak Gontang ingkang samenika kirang gadhah raos welas asih dhateng putra tirinipun Kusna saha Kusni. Satunggaling dinten Kusna saha Kusni ngraos luweh, lajeng nyuwun maem kaliyan ibu tirinipun. Ibu tirinipun malah duka, nesu-nesu dhateng Kusna saha Kusni. Pungkasan Kusna saha Kusni nusul pak Gontang wonten ing sabin. Wonten ing margi Kusna saha Kusni sampun boten saged nahan luwehipun. Nalika wonten woh-wohan wuni kathah sanget, saya dangu saya telas ingkang taksih wohipun wonten ing inggil. Kusni ingkang taksih ngrasa luweh ndheseg kakangipun supados mundhut ingkang wonten ing inggil, ananging amargi taksih alit Kusna boten geduk.

Kusni matur bilih kakangipun kalah kaliyan manuk ingkang saged mundhut woh-wohan ingkang inggil. Kusna nesu matur bilih upama Kusna saha Kusni saged dados manuk pesthi who-wohan saged kapundhut sedaya. Sanalika Kusna saha Kusni malik rupa dados manuk. Nalika pak Gontang saking sabin ngraos aneh kok putranipun boten wonten ing dalem, garwanipun dipuntakeni boten blaka. Pak Gontang madosi, rikala madosi pak Gontang kaget amargi wonten manuk ingkang nimbali pak Gontang. Pak Gontang nelangsa mangertos bilih kalih manuk punika putranipun Kusna saha Kusni. Kusna saha Kusni nyariosaken bilih ibu tirinipun kebangeten boten gadhah raos welas asih dhateng Kusna saha rayinipun Kusni. Pungkasan pak Gontang duka lajeng badhe paring ajar dhateng garwanipun.

h. Wong Cethil

Satunggaling dinten wonten tukang ngemis ingkang nyuwun wonten ing dalemipun pak Polah. Pak Polah boten kersa maringi ananging malah ngece tukang ngemis punika. Lajeng tukang ngemis punika dhateng ing dalem sebelahipun pak Polah, dalemipun pak Kamit. Beda kaliyan pak Polah, pak Kamit sanajan dalem saha gesangipun pas-pasan ananging kersa maringi tukang ngemis. Tukang ngemis punika malah dipunajak dhahar sareng kaluwarganipun pak Kamit.

Sasampunipun dhahar sesarengan, tukang ngemis kepengin mbebuwang. Pak Kamit bingung amargi boten gadhah papa ingkang mligi, pungkasan tukang ngemis punika mbebuwang wonten ing kamar. Sampun mbebuwang tukang ngemis pamit. Pak Kamit saking njawi kamar mbithet grananipun, pak Kamit kaget boten wonten tinja ananging kathah emas ing kamaripun. Tukang ngemis kalawau minangka piyayi luhur wewengkon praja Tasikmadu. Samenika dalemipun pak Kamit boten kalah kaliyan kiwa tengenipun. Kabar pak Kamit angsal emas sumebar wonten ing desanipun.

Pak Polah getun amargi kala wingi boten paring welas asih dhateng tukang ngemis. Samenika pak Polah badhe suka welas asih bilih wonten tukang ngemis dhateng wonten dalemipun kanthi pangajab angsal emas kados pak Kamit. Klakon saestu, wonten tukang ngemis ingkang nyuwun ing dalemipun pak Polah. Pak Polah lajeng maringi dhaharan, pas sanget kaliyan ingkang dipunkajengaken pak Polah.

Sasampunipun tukang ngemis nelasaken dhaharan, tukang ngemis kepengin mbebuwang. Pak Polah ndhawuhi tukang ngemis supados mbebuwang wonten ing kasur kamar. Bibar mbebuwang tukang ngemis pamit, pak Polah duka nesu-nesu amargi ingkang wonten ing kasur punika sanes emas ananging saestu tinja.

i. Umuk Keblithuk

Umuk Keblithuk kalebet cariyos fabel ingkang paragatamanipun Glathik. Glathik boten remen kaliyan sipatipun Gajah ingkang ngraos paling kuat saha nguwasani wana. Glathik ngajak bala inggih supados saged paring Gajah piwulang. Glathik ngajak Kodhok Ijo supados tumandang sesarengan. Kodhok Ijo sarujuk kangge tumandang bareng amargi Gajah menawi ngombe wonten ing tlaga boten kinten-kinten kathahipun.

Glathik saha Kodhok Ijo ngajak Laler saha Semut supados purun tumandang sesarengan. Laler gadhah tugas damel mripatipun Gajah mblereng, bilih Semut tugasipun mlebet ing kupingipun Gajah. Glathik tugasipun notoli awakipun Gajah, Kodhok Ijo ngorek ing salebeting jurang supados Gajah ngira jurang punika tlaga. Nalika Gajah saweg ayem tilem lajeng Laler, Semut, Glathik saha Kodhok Ijo wiwit tumandang paring ajar dhateng Gajah. Pungkasan Gajah dhawah ing jurang.

3. Sikap Hidup Tiyang Jawi saha Paraga ing Dongeng

Wonten ing Serat Sasangka Djati dipunandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang dipunwastani Hasta Sila. Hasta Sila kaperang dados kalih inggih punika Tri

Sila saha Panca Sila. Tri Sila ingkang gayutipun kaliyan Gusti ingkang Maha Kuwaos, Tri Sila ngrembag sesambetanipun manungsa kaliyan sang panguwasa alam inggih punika Gusti ingkang Maha Kuwaos. Panca Sila ingkang gayutipun Manungsa kaliyan sesami, manungsa kaliyan alam, saha manungsa kaliyan dhiri pribadhi.

Tri Sila wonten tiga inggih punika eling utawi boten kesupen, pracaya utawi yakin saha mituhu utawi setya. Tri Sila ingkang sepisanan inggih punika eling inggih manungsa kedahipun eling supados bekti dhateng Gusti ingkang Maha Tunggal. Kaping kalih inggih punika pracaya inggih pracaya dhateng Suksma Sejati utawi Rasulullah minangka utusanipun Allah. Mawi pracaya dhateng utusanipun Allah, ugi pracaya dhateng jiwa manungsa ingkang sejati. Tri Sila ingkang pungkasan inggih punika mituhu inggih nindakaken sedaya prentahipun Gusti Allah ingkang dipunandharaken dening utusanipun Allah.

Panca Sila wonten gangsal inggih punika rila, narima, temen, sabar, saha budi luhur. Panca Sila ingkang sepisanan inggih punika rila inggih punika gadhah sikap ikhlas wonten ing manahipun nyerahaken sedaya ingkang dipungadhahi dhumateng Gusti Allah mawi tulus ikhlas. Kaping kalih inggih punika sipat narima, tiyang ingkang narima boten badhe ngangsa. Narima inggih boten iri pengen gadhah menapa ingkang tiyang sanes gadhah saha boten iri dhateng kasenangan tiyang sanes. Kaping tiga, temen inggih saged dipuncepeng ngendikanipun utawi nepati janji utawi ngendikanipun piyambak. Ngendika punika boten namung ingkang lisan ananging ugi ingkang wonten ing bathinipun piyambak. boten namung temen dhateng tiyang

sanès ananging ugi saged temen dhateng dhiri piyambak. Kaping sekawan, sabar inggih solah bawa ingkang paling sae ingkang kedah manungsa gadhah. Sabar punika momot, kuat dhateng sedaya perkawis ananging boten ateges nglokro. Inkang pungkasan, budi luhur inggih manungsa kedah usaha kagem nindakaken gesangipun kanthi sedaya sipat-sipat ingkang Gusti Allah gadhah antawisipun welas asih dhateng sesami, suci, adil, boten bedakaken pangkatipun tiyang, tulung tinulung dhateng sesami.

Dongeng ingkang dipuntliti saking kempalan dongeng *Sega Rames* wonten sangang cariyos inggih Raden Banjaransari, Raden Rangga, Ken Arok, Asal-Usule Kaliurang, Dumadine Kabupaten Sleman, Eling Janjine Dhewe-Dhewe, Oh Ibu Tiriku, Wong Cethil, saha Umuk Keblithuk. *Sikap hidup* tiyang Jawi ingkang kapanggihaken saged katingal saking kadospundi solahbawa paraga ingkang wonten ing cariyos dongeng.

Dongeng sepisanan ingkang dipuntliti inggih Raden Banjaransari. Paragatama saking dongeng punika inggih Raden Banjaransari, wondene paraga sanesipun inggih Dewi Astawati minangka dewi ingkang nampi siku dhendhaning dewa kakutuk dados nini tuwa panjagi tlaga. Lajeng wonten Ratu Murdaningrum inggih Ratu ing kraton Galuh. Dongeng kaping kalih inggih Raden Rangga. Paragatama saking dongeng punika inggih Raden Rangga, wondene paraga sanesipun inggih Panembahan Senapati inggih ramanipun Raden Rangga, Adipati Pati minangka pamanipun Raden

Rangga, Ki Juru Martani minangka eyangipun Raden Rangga saha Sarpasura minangka Ratu ing Guwa Lengse.

Dongeng kaping tiga inggih Ken Arok, Ken Arok minangka paragatama. Paraga sanesipun inggih Gajahpara saha Ni Endhog minangka tiyang sepuhipun Ken Arok. Dongeng kaping sekawan inggih Asal Usule Kaliurang. Asal Usule Kaliurang paragatamanipun inggih Sunan Kalijaga. Wondene paraga sanesipun inggih Nyi Sunan garwanipun Sunan Kalijaga saha Buta Locaya. Dongeng kaping gangsal inggih Dumadine Kabupaten Sleman. Paraga ingkang wonten ing dongeng Dumadine Kabupaten Sleman inggih Prabu Prabaningrat, Begawan Sidik Pamungkas, Raden Prabakusuma, Dewi Prabasari, Nagagora saha Kunjaraseta. Dongeng kaping enem inggih Eling Janjine Dhewe-Dhewe. Eling Janjine Dhewe-Dhewe paragatamanipun inggih Si Elok. Wondene paraga sanesipun inggih Ula, Wit Gedhang, Kali saha Kodhok.

Dongeng kaping pitu inggih Oh, Ibu Tiriku. Paraga ingkang wonten ing dongeng Oh, Ibu Tiriku inggih Pak Gontang, Bu Gontang, Kusna saha Kusni minangka putra saking pak Gontang. Dongeng kaping woluh inggih Wong Cethil. Paragatama saking dongeng Wong Cethil inggih Pak Kamit. Paraga sanes ingkang wonten ing dongeng Wong Cethil inggih tiyang ingkang ngemis minangka panjelmaan saking piyayi luhur, Pak Polah, Bu Kamit saha tiyang ingkang saestu pengemis. Dongeng kaping sangang inggih Umuk Kebolithuk. Paragatama saking dongeng Umuk Kebolithuk

inggih Glathik Lanang. Paraga sanes ingkang wonten ing dongeng Umuk Kebolithuk inggih Glathik Wadon, Kodhok saha Gajah.

Sasampunipun nglewati proses maos, nyemak, nyerat ugi ngelompokaken data kanthi teliti, dipunpanggiaken *sikap hidup* tiyang Jawi antawisipun inggih mituhu, welas asih dhateng alam, tulung-tinulung, rila, narima, sabar, ngormati tiyang sanes, boten bedakaken pangkat. *Data* dipunkelompokaken ingkang gadhah jinis sesambetan ingkang sami.

Wonten ing ngandhap punika tabel asiling panaliten jinising jinising *sikap hidup* tiyang Jawi (Miturut Serat Sasangka Djati). Tabel ing ngandhap punika wonten kolom jinising *sikap hidup* tiyang Jawi (Miturut Serat Sasangka Djati), *sikap hidup* tiyang Jawi, data kutipan, saha nomer datanipun. Kolom jinising *sikap hidup* tiyang Jawi (Miturut Serat Sasangka Djati) inggih kolom ingkang ngewrat *pengkategorian sikap hidup* tiyang Jawi miturut Serat Sasangka Djati inggih punika Tri Sila saha Panca Sila. Kolom *sikap hidup* tiyang Jawi ngewrat *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang wonten ing data kutipan. Lajeng kolom data kutipan wosipun inggih punika data ingkang ngewrat *sikap hidup* tiyang Jawi. Ingkang pungkasan inggih kolom nomer data inggih punika nomer data ingkang kaserat ing lampiran data. *Sikap hidup* tiyang Jawi ingkang dipunpanggiaken inggih punika.

Tabel 1 Asiling Panaliten Jinising Sikap Hidup Tiyang Jawi

No.	Jinising Sikap Hidup Tiyang Jawi	Wujud Sikap Hidup Tiyang Jawi	Indikator	No. Data
1.	Tri Sila	<p>Mituhu</p> <p>a. Nindaken Sariat Islam</p> <p>b. Tanggel-jawab dhateng garwa saha putra</p>	<p><i>“Nanging Rangga, urip mono durung jeneng sempurna yen kowe ora marsudi sarengating agama. Mula ngajia karo eyang Ki Juru Martani.”</i></p> <p><i>“Nanging boten wonten toya kangge wudlu, menika dospundi?”</i></p> <p><i>“Malah prayogi kali lan papan ngriki kanakna Kali Urang, nika kathah urangipun.” Sunan Kalijaga terus ngajak nindakake wajib.</i></p> <p><i>“Rangga, anakku bocah sigit. Rama ora maido kaprawiranmu. Nanging luputmu nggonmu dolanan kadigdayan kuwi bakal mbebayani. Wurung ta wurung bisa nuwuhake peperangan.”</i></p> <p><i>Saben dina pak Gontang kerja ing sawah, nyambut gawe abot, ora duwe kesel. Meres kringet tenan. Marga kudu ngopeni anak loro.</i></p> <p><i>“Ora Kus, kuwi wis dadi kuwajibanku wong lanang ngelikake bojo, samangsa bojo tumindak ora sabenere.</i></p>	<p>9</p> <p>12</p> <p>17</p> <p>10</p> <p>56</p> <p>58</p>

Tabel Salajengipun

No.	Jinising Sikap Hidup Tiyang Jawi	Wujud Sikap Hidup Tiyang Jawi	Indikator	No. Data
2.	Panca Sila	a. Rila	<i>Dheweke rumangsa duwe tanggungjawab kudu ngopeni anak. Sedina rong dina ditinggal bojone, ditinggal salawase.. pancen sumedhot. Suwe dianggep biasa.</i>	57
		b. Narima	<i>“Ning ayake awake dhewe pancen kudu nrima kok, sebab arep piye wae mesthi kalah. Lha wong Gajah kae rosane tanpa tandhing. Bareng awake dhewe, mbok menawa sing paling endhel dhewe.”</i>	59
		c. Sabar	<i>Sing diwangsulni cingak. Rumangsa kaya dipopok lendhut ing raine. Lagi iki sang Begawan methuki siswa lantip, nanging kurang wentil.</i>	24
		d. Budi Luhur - Ngurmati Tiyang Sanes	<i>“Kok aneh emen ta iki? Kowe peri, widadari, apa manungsa lumrah? Ora gawe bingung lho?”</i> <i>Wanita iku isih meneng, nata tembung.</i> <i>“Kula pun Astawati.” Sang Dewi genti takon.</i> <i>“Panjenengan?”</i> <i>“O.... kowe anakku!!”</i> <i>Panembahan Senapati ngrangkul marang putrane. Serike wis ilang.</i> <i>“Inggih rama. Anggen kula kesah</i>	1 8

Tabel Salajengipun

No.	Jinising Sikap Hidup Tiyang Jawi	Wujud Sikap Hidup Tiyang Jawi	Data Kutipan	No. Data
		- Welas Asih	<p><i>“Sareh.” Sang Begawan mibawa, ngelus sang Prabu kebak asih.</i></p> <p><i>Nalika semana lakune Gajahpara tekan pinggir kuburan. Kupinge dijereng rengggg.... Krungu bayi nangis mingseg-mingseg. Tuwuh rasa mesakake. Bayi nedya dijupuk, dipupu. Bayi dielus-elus lagi bisa meneng.</i></p> <p><i>Aku saguh ngurangi anggonku golek kayu, gegodhongan lan suket ing papanmu. Kosok baline kowe ya aja sok seneng mangsa sato liyan lan aja seneng cidra ing janji?”</i></p> <p><i>“Ora sah sumelang, ayo mlebu wisuh-wisuh dhisik. Mengko njur mangan bareng karo bojo lan anak-anakku.” Ana roso ayam adhem ing dhadhane pengemis setengah tua iku. Batine ora ngiro yen bakal nemoni kabegjan.</i></p>	<p>18</p> <p>10</p> <p>55</p> <p>60</p>
		- Tulung- Tinulung	<p><i>“Ula .... Ora sah ngrembug aku apa kowe sing luput, saiki aku gelem nulungi kowe. Nanging yen wis dak tulungi apa kowe gelem nurut panjalukku?” Krungu wangsulane si ula, si Elok terus</i></p>	53

Tabel Salajengipun

No.	Jinising <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi	Wujud <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi	<i>Indikator</i>	No. Data
		- Bkti Dhateng Tiyang Sepuh	<p><i>ngudhari awake ulan lan njunjung kayu sing nindhihi.</i></p> <p><i>Golek kayu, suket lan gegodhongan wis dadi gaweyane si Elok saben dinane. Ora mung yen dikongkon embokne, sanajan udan pisan mesthi turut alas golek kayu mbantu biyunge.</i></p>	52

4. *Sikap Hidup* Tiyang Jawi Miturut Jinising Nilai Budaya

Nilai kanthi umum dipuntegesi reginipun satunggaling bandha. Saben bandha utawi menapa ingkang wonten ing dunya punika tamtunipun wonten *nilainipun*. *Nilai* inggih punika *konsep abstrak* ingkang boten katingal ngengingi *sikap hidup* satunggaling tiyang utawi satunggaling kelompok masarakat ingkang migunani tumrap pagesangangn.

Nilai budaya kaperang dados sekawan inggih punika perkawis sambetipun manungsa kaliyan dhiri pribadhi, perkawis sambetipun manungsa kaliyan sesami, perkawis sambetipun manungsa kaliyan alam sakupengipun, perkawis sambetipun manungsa kaliyan Gusti ingkang Maha Kuwaos. Perkawis ingkang sepisanan inggih perkawis sambetipun manungsa kaliyan Gusti ingkang Maha Kuwaos. Sesambetan

manungsa kaliyan Gusti asring dipunsebut sesambetan *horizontal*. Bilih manungsa kedah eling dhateng Gusti, nindakaken sedaya prentahipun Gusti saha boten nglanggar prentahipun Gusti.

Perkawis kaping kalih inggih perkawis ingkang sambetipun manungsa kaliyan alam sakupengipun. Manungsa kedah saged dhateng sedaya makhluk ingkang wonten ing alam donya kadosta sato saha alam sakupengipun. Perkawis kaping tiga inggih perkawis ingkang sambetipun manungsa kaliyan sesami. Sesambetan manungsa kaliyan sesami utawi kaliyan manungsa sanes asring dipunsebut sesambetan *vertikal*. Manungsa inggih makhluk ingkang *zoon politicon*, inggih boten saged gesang piyambak. Pramila, manungsa kedah gadhah sipat sae supados sesambetan *vertikalipun* saged lumaku *harmonis*. Perkawis ingkang pungkasan inggih perkawis ingkang sambetipun manungsa kaliyan dhiri pribadhi. Manungsa supados saged dados sampurna gesangipun ugi kedah nggatosaken dhiri pribadinipun. Kadospundi solah bawa, tata susila, saha sikap batin ingkang sae supados gesang bebrayan saged dipun-gayuh kanthi sae.

Sasampunipun proses maos, nyemak, nyerat, ugi ngelompokaken data kanthi teliti, dipunpanggiaken jinising *nilai* budaya ingkang kaewrat ing *sikap hidup* tiyang Jawi antawisipun inggih perkawis sambetipun manungsa kaliyan dhiri pribadhi, perkawis sambetipun manungsa kaliyan sesami, perkawis sambetipun manungsa kaliyan alam sakupengipun, perkawis sambetipun manungsa kaliyan Gusti ingkang

Maha Kuwaos. *Data* dipunkelompokaken ingkang gadhah jinis sesambetan ingkang sami.

Wonten ing ngandhap punika tabel asiling panaliten *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai* budaya. Tabel ing ngandhap punika wonten data kutipan, sikap hidup, jinising *nilai* budaya, saha nomer datanipun. Kolom data kutipan wosipun inggih punika data ingkang ngewrat *sikap hidup* tiyang Jawi. Lajeng jinising *nilai* budaya ingkang kaewrat ing sikap hidup tiyang Jawi kaperang dados sekawan kolom inggih punika Manungsa Gusti (MG), Manungsa Alam (MA), Manungsa Sesami (MS), saha Manungsa Dhiri pribadi (MD). Ingkang pungkasan inggih kolom nomer data inggih punika nomer data ingkang kaserat ing lampiran data. *Nilai* budaya ingkang kaewrat ing *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang dipunpanggihaken saking sangang cariyos inggih Raden Banjaransari, Raden Rangga, Ken Arok, Asal-Usule Kaliurang, Dumadine Kabupaten Sleman, Eling Janjine Dhewe-Dhewe, wong cethil, saha Umuk Kebolithuk inggih punika.

Tabel 2 Asiling Panaliten Sikap Hidup Tiyang Jawi Miturut Jinising Nilai Budaya

No.	Indikator	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Sikap Hidup Tiyang Jawi Miturut Nilai Budaya				No. Data
			MG	MA	MS	MD	
1.	<p><i>“O.... kowe anakku!!”</i> <i>Panembahan Senapati</i> <i>ngrangkul marang</i> <i>putrane. Serike wis</i> <i>ilang.</i> <i>“Inggih rama. Anggen</i> <i>kula kesah yektosipun</i> <i>kepengin ngudi</i> <i>kasampurnaning</i> <i>katiyasan kula. Tetela</i> <i>Sarpasura ingkang</i> <i>ngancam yuswa dalem,</i> <i>saged sirna.”</i></p>	Ngormati Tiyang Sanes			√		8
2.	<p><i>“Nanging Rangga, urip</i> <i>mono durung jeneng</i> <i>sempurna yen kowe ora</i> <i>marsudi sarengating</i> <i>agama. Mula ngajia</i> <i>karo eyang Ki Juru</i> <i>Martani.”</i></p>	Nindakake Sariat Islam	√				9
3.	<p><i>“Ora, aku sumuk</i> <i>banget. Butuh adus</i> <i>dhisik.”</i> <i>“Inggih, nanging badhe</i> <i>siram napa. Genah teng</i> <i>nggunug ngaten.”</i></p>	Ngormati Tiyang Sanes			√		16

Tabel Salajengipun

No.	Indikator	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Sikap Hidup Tiyang Jawi Miturut Nilai Budaya				No. Data
			MG	MA	MS	MD	
4.	<i>“Malah prayogi kali lan papan ngriki kanakna Kali Urang, nika kathah urangipun.” Sunan Kalijaga terus ngajak nindakake wajib.</i>	Nindakake Sariat Islam	√				17
5.	<i>Sareh-sareh kadospundi. Menika sanes gegujengan, Bapa. Menika gawat. Prekawis nagari, prekawis kawula...” during nganti nerusake, wis dipunggel.</i>	Boten Bedakaken Pangkat			√		19
6.	<i>Sing diwangsul cingak. Rumangsa kaya dipopok lendhut ing raine. Lagi iki sang Begawan methuki siswa lantip, nanging kurang wentil.</i>	Sabar				√	24
7.	<i>Golek kayu, suket lan gegodhongan wis dadi gaweyane si Elok saben dinane. Ora mung yen dikongkon</i>	Bekti dhateng Tiyang Sepuh			√	√	52

Tabel Salajengipun

No.	Indikator	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Sikap Hidup Tiyang Jawi Miturut Nilai Budaya				No. Data
			MG	MA	MS	MD	
	<i>embokne, sanajan udan pisan mesthi turut alas golek kayu mbantu biyunge.</i>						
9.	<i>Krungu wangsulane si ula, si Elok terus ngudhari awake ula lan njunjung kayu sing nindhihi.</i>	Tulung tinulung		√			53
10.	<i>Nalika semana lakune Gajahpara tekan pinggir kuburan. Kupinge dijereng rengggg.... Krungu bayi nangis mingseg-mingseg. Tuwuh rasa mesakake. Bayi nedya dijupuk, dipupu. Bayi dielus-elus lagi bisa meneng.</i>	Welas Asih			√		10
11.	<i>Aku saguh ngurangi anggonku golek kayu, gegodhongan lan suket ing papanmu. Kosok baline kowe ya aja sok seneng mangsa sato liyan lan aja seneng cidra ing janji?"</i>	Welas Asih		√			55

Katrangan :

- MG : Sesambetaning Manungsa Kaliyan Gusti
- MA : Sesambetaning Manungsa Kaliyan Alam

- MS: Sesambetaning Manungsa Kaliyan Sesami
- MD : Sesambetaning Manungsa Kaliyan Dhiri Pribadi

B. Pirembagan

1. Wujud *Sikap Hidup* Tiyang Jawi

Saben papan gadhah tetenger piyambak mliginipun wonten ing tanah Jawi. Jawi papan ingkang gadhah kathah kabudayan, salah satunggaling kabudayan Jawi ingkang kedahipun dipunuri-uri inggih *sikap hidup* tiyang Jawi. *Sikap hidup* tiyang Jawi inggih sikap ingkang kedah dipunsinauni saha dipuntindakaken wonten ing gesang padintenan dening masarakat Jawi. *Sikap hidup* saged dados tetenger satunggaling kelompok masarakat.

Sikap hidup tiyang Jawi wonten kalih pedoman inggih Tri Sila saha Panca Sila (Herusatoto, 2008 : 127). Pirembagan wujud *sikap hidup* tiyang Jawi kaperang dados kalih inggih punika Tri Sila ingkang gayutipun kaliyan Gusti ingkang Maha Kuwaos saha Panca Sila ingkang gayutipun kaliyan sesami, dhiri pribadi saha alam sakupengipun. Tri sila kaperang dados tiga antawisipun eling, pracaya, saha mituhu. Eling, pracaya, saha mituhu minangka satunggaling *kesatuan* ingkang gadhah sesambetan ingkang kiat. Bilih satunggaling tiyang eling marang Gusti tamtunipun ugi pracaya dhateng utusanipun saha mituhu utawi setya nindakaken prentahipun Gusti lan boten nglanggar laranganipun Gusti. Nalika tiyang mituhu boten badhe

nilaraken dhawuhipun Gusti, sampun tamtu pracaya dhateng utusanipun amargi sedaya dhawuhipun Gusti ugi dipuntindakaken dening Rasulullah ingkang kedah kita laksanakaken ugi. Menawi pracaya tamtunipun eling dhateng Gusti ingkang Maha Kuwaos.

Panca sila kaperang dados gangsal inggih punika rila, narima, temen, sabar, saha budi luhur. Rila punika kaikhlasan manah nyerahkaken sedaya ingkang sampun dados milik pribadi saking usahanipun piyambak, bilih narima langkung nengenaken dhateng menapa ingkang sampun wonten. Dados menawi rila inggih saged ikhlas pasrah sumarah dhateng Gusti, bilih menapa ingkang sampun dipungadhahi kanthi usahanipun sajatosipun sedaya punika asiling saking Gusti. Bilih narima tegesipun langkung dhateng raos sukur dhateng menapa ingkang dados nasibipun.

Temen inggih punika sipat ingkang gadhah prinsip, bilih pangandikanipun saged dipunpanggiaken kasunyatanipun. Tiyang ingkang temen boten badhe goroh dhateng piyambakipun saha dhateng tiyang ingkang dipunajak guneman. Bilih sipat sabar inggih sipat ingkang paling sae, sabar saged damel manungsa langkung kiat ngadepi sedaya perkawis ingkang damel manah susah. Sabar boten ateges nglokro, tiyang ingkang sabar boten cupet pandanganipun. Sedaya saged dilampahi kanthi ikhlas. Sipat ingkang pungkasan inggih punika budi luhur. Budi luhur inggih sipat ingkang sae ingkang kedahipun dipuntindakaken dening manungsa. Budi luhur ngewrat sesambetanipun manungsa kaliyan alam sakupengipun antawisipun kaliyan sesami, alam, saha dhiri pribadinipun.

Miturut asiling panaliten ngengingi wujud *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang kalebet Tri Sila cacahipun wonten enem saha ingkang kalebet Panca Sila cacahipun wonten enem welas.

a. Tri Sila

Tri Sila inggih *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang kedah dipundadosaken pedoman dening manungsa ingkang minangka tigang perkawis ingkang kedah dados ancas saking budi saha cipta manungsa wonten ing salebeting nyembah Gusti ingkang Maha Kuwaos. Sambetipun manungsa kaliyan Gusti ingkang Maha Kuwaos saged dipunujudaken kanthi nindakaken prentahipun Gusti saha boten nglanggar larangipun Gusti ingkang Maha Kuwaos. Tri Sila kaperang dados tiga inggih punika eling, pracaya, saha mituhu. Tri Sila ingkang kapanggihaken wonten ing sangang dongeng saking kemapalan dongeng *Sega Rames* inggih punika mituhu ingkang salebetipun wonten eling saha pracaya. Tiyang menawi mituhu nindakaken prentahing Gusti sampun tamtu eling saha pracaya.

Mituhu (Salebetipun wonten *sikap* eling saha pracaya)

Mituhu saged dipunwastani tuhu utawi setya (Purwadarminta, 1939 : 611). Mituhu inggih punika setya dhateng Gusti ingkang Maha Kuwaos saha boten nilaraken sedaya prentahipun Gusti Allah ingkang dipunandharakaken dening utusan Alloh inggih punika Rasulullah. Mituhu ingkang kapanggihaken inggih nindakaken sariat islam wonten tiga, saha tanggeljawab dhateng garwa saha putra wonten tiga.

Tiyang ingkang mituhu dhateng Gusti ingkang Maha Kuwaos sampun tamtu gadhah sipat eling. Eling saged dipunwastani ora lali utawi boten kesupen (Purwadarminta, 1939 : 114). Eling inggih punika boten kesupen kaliyan kuwajibanipun manungsa. Bilih manungsa punika gadhah kuwajiban supados bekti dhateng Gusti ingkang Maha Kuwaos. Kanthi eling marang Gusti ingkang Maha Kuwaos manungsa saged langkung ngatos-atos nemtukaken pundi ingkang leres pundi ingkang klentu.

Tiyang ingkang mituhu tamtunipun ugi gadhah sipat pracaya. Pracaya saged dipunwastani yakin dhateng satunggaling perkawis. Wonten ing *sikap hidup* tiyang Jawi pracaya gadhah teges bilih yakin dhateng Suksma Sejati utawi utusanipun Gusti inggih punika Rasulullah. Kanthi pracaya dhateng utusanipun Allah gadhah teges bilih pracaya ugi dhateng jiwa pribadhinipun saha pracaya dhateng Allah. Nindakaken menapa ingkang dipuntindakaken Rasulullah minangka salah satunggaling wujud pracaya dhateng Allah, Rasulullah, saha dhiri pribadi ingkang dipunsebut Tri Purusa.

1.) Nindakaken Sariat Islam

Agama Islam gadhah aturan utawi sariat ingkang kedah dipun-tindakaken dening umatipun. Sariat Islam inggih punika aturan Islam ingkang ngatur sedaya gesangipun umat muslim. Sariat islam minangka pedoman saha panduan kangge umat muslim wonten ing gesangipun. Sedaya kuwajiban manungsa sajatosipun inggih ingkang

dipunandharaken saha dipuntindakaken dening Rasulullah, amargi sedaya kuwajiban ingkang sae inggih sajatosipun punika tugas saking Gusti ingkang Maha Kuwasa. Wonten ing islam, umat islam gadhah kuwajiban ingkang kedhah dipuntindakaken antawisipun inggih Rukun Islam. Tiyang ingkang nindakake kuwajiban sampun tamtu gadhah *sikap* eling dhateng Gusti ingkang Maha Kuwaos saha gadhah sikap percaya dhateng Rasulullah SAW.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud mituhu ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Raden Rangga” inggih punika.

“Nanging Rangga, urip mono durung jeneng sempurna yen kowe ora marsudi sarengating agama. Mula ngajia karo eyang Ki Juru Martani.” (Endraswara, 1992 : 17)

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud mituhu ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Asal-Usule Kaliurang” inggih punika.

“Nanging boten wonten toya kangge wudlu, menika dospundi?” (Endraswara, 1992 : 51)

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang

awujud mituhu ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Asal-Usule Kaliurang” inggih punika.

“Malah prayogi kali lan papan ngriki kanakna Kali Urang, nika kathah urangipun.” Sunan Kalijaga terus ngajak nindakake wajib. (Endraswara, 1992 : 52)

Pethikan kaping pisan ing inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi inggih punika mituhu utawi setya ingkang salebetipun wonten *sikap* eling saha pracaya. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih manungsa kedah setya nindakaken sedaya prentahipun Gusti ingkang Maha Kuwaos kanthi marsudi sarengating agama supados saged mangertos babagan agama inggih kanthi nindakaken wajib ngaji. Kanthi ngaji mratandhani bilih eling dhateng kuwajibanipun dhateng Gusti inggih ngabekti marang Gusti. Ngaji minangka salah satunggaling ingkang dipuntindakaken dening Rasulullah. Ngaji minangka kuwajiban kita minangka umatipun Rasulullah. Sedaya ingkang dipuntindakaken Rasulullah minangka tugas ingkang kedah dipuntindakaken dening manungsa ugi. Kanthi nindakaken ingkang dipuntindakaken Rasulullah mratandhani bilih kita pracaya dhateng Rasulullah.

Pethikan kaping kalih ing inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi inggih punika mituhu utawi setya ingkang salebetipun wonten *sikap* eling saha pracaya. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih Sunan

Kalijaga kaliyan Nyi Sunan badhe nindakaken wudlu. Wudlu inggih *bersuci* saderengipun nindakaken shalat. Nindakaken wajib wudlu saha shalat mratahandani bilih Nyi Sunan eling manungsa kedah ngabekti dhateng Gusti ingkang Maha Kuwaos. Rasulullah ugi nindakaken wudlu menawi badhe ngibadah shalat. Sedaya kuwajiban umatipun Rasulullah inggih tugas saking Gusti Allah ingkang kedah dipunlakoni kalebet wudlu saderengipun shalat. Kanthi nindakaken ingkang dipuntindakaken Rasulullah mratandhani bilih kita pracaya dhateng Rasulullah.

Pethikan kaping tiga ing inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi inggih punika mituhu utawi setya ingkang salebetipun wonten sikap eling saha pracaya. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih tokoh Sunan Kalijaga kaliyan Nyi Sunan badhe nindakaken kuwajiban manungsa dhateng Gusti ingkang Maha Kuwaos inggih punika badhe shalat. Nindakaken shalat mratandhani bilih eling dhateng prentahipun Gusti ingkang Maha Kuwaos ingkang dipuntindakaken ugi dening utusanipun inggih punika Rasulullah. Kanthi nindakaken ingkang dipuntindakaken Rasulullah mratandhani bilih kita pracaya dhateng Rasulullah.

2.) Tanggeljawab Dhateng Garwa saha Putra

Agama Islam ngandharaken bilih tiyang jaler minangka imam wonten ing satunggaling kaluwarga. Menawi sampun wonten ijab qabul tiyang jaler gadhah tanggeljawab dhateng garwanipun saha dhateng putra-putranipun samangke.

Tanggjawab punika antawisipun paring nafkah lahir saha bathin. Bilih garwa menapa putra nindakaken sikap ingkang klentu kedah dipunnasihati. Tanggjawab dhateng garwa saha putra minangka prawujudan *sikap hidup* eling dhateng prentahipun Gusti inggih kedah ngrawat garwa saha putra.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud mituhu ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Raden Rangga” inggih punika.

“Rangga, anakku bocah sigit. Rama ora maido kaprawiranmu. Nanging luputmu nggonmu dolanan kadigdayan kuwi bakal mbebayani. Wurung ta wurung bisa nuwuhake peperangan.” (Endraswara, 1992 : 17)

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud mituhu ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Oh, Ibu Tiriku” inggih punika.

²*Saben dina pak Gontang kerja ing sawah, nyambut gawe abot, ora duwe kesel. Meres kringet tenan. Marga kudu ngopeni anak loro.* (Endraswara, 1992 : 76)

³*“Ora Kus, kuwi wis dadi kuwajibanku wong lanang ngelikake bojo, samangsa bojo tumindak ora sabenere.”* (Endraswara, 1992 : 78)

Pethikan kaping pisan ing inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi inggih punika mituhu tanggjawab dhateng garwa saha putra. Panembahan Senapati paring nasihat dhateng Raden Rangga supados ngatos-atos

kaliyan kadigdayanipun. Panembahan Senapati tanggeljawab dhateng tindak tanduking putranipun. Tanggeljawab dhateng putra minangka prawujudan sikap eling dhateng menapa kuwajibanipun kita dhateng Gusti. Sasampunipun ijab qabul garwa saha putra sampun dados tanggelJawibipun tiyang jaler minangka imam wonten ing kulawarga. Rasullulah ugi nindakaken sedaya tumindak sae ingkang sampun dados kuwajibanipun minangka prentah saking Gusti. Kanthi nindakaken ingkang dipuntindakaken Rasulallah mratandhani bilih kita pracaya dhateng Rasulallah.

Pethikan kaping kalih ing inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi inggih punika mituhu tanggeljawab dhateng garwa saha putra. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih pak Gontang minangka tiyang sepuh ingkang gadhah tanggeljawab, pak Gontang pados nafkah kangge kabetahan putranipun. Pak Gontang gadhah raos sadar dhateng kuwajibanipun kangge ngopeni putranipun. Paring nafkah dhateng putra inggih minangka prawujudan sikap eling marang prentahipun Gusti bilih sasampunipun palakrama putra minangka kuwajibanipun tiyang sepuh. Rasullulah ugi nindakaken sedaya tumindak sae ingkang sampun dados kuwajibanipun minangka prentah saking Gusti. Kanthi nindakaken ingkang dipuntindakaken Rasulallah mratandhani bilih kita pracaya dhateng Rasulallah.

Pethikan kaping tiga ing inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang

Jawi inggih punika mituhu tanggungjawab dhateng garwa saha putra. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih Pak Gontang minangka garwa saha *kepala rumah tangga* ingkang sae. Pak Gontang sadhar kaliyan kuwajibanipun dhateng garwa, inggih ngemutaken bilih garwanipun gadhah kalepatan. Rasulullah ugi nindakaken sedaya tumindak sae ingkang sampun dados kuwajibanipun minangka prentah saking Gusti. Kanthi nindakaken ingkang dipuntindakaken Rasulullah mratandhani bilih kita percaya dhateng Rasulullah.

b. Panca Sila

Panca Sila inggih *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang kedah manungsa gadhah saderengipun manungsa nindakaken Tri Sila. Panca Sila minangka watak saha solah bawa ingkang sae ingkang manungsa kedah ngupayakaken nglakoni. Panca Sila ngewrat watak ingkang sae ingkang gayutipun kaliyan sesambetan manungsa kaliyan alam sakupengipun. Sesambetanipun kaliyan alam sakupengipun antawisipun inggih sesambetan kaliyan alam, sesambetan kaliyan sesami, saha sesambetan kaliyan dhiri pribadi. Panca Sila dadosaken manungsa gadhah watak saha solah bawa ingkang sae ingkang saged damel gesang ayem tentreming manah. Panca Sila ingkang dipunpanggiaken saking gangsal cariyos ing kempalan dongeng *Sega Rames* wonten sekawan inggih punika rila, narima, sabar, saha budi luhur.

1.) Rila

Rila saged dipunwastani lila (Purwadarminta, 1939 : 529). Rila inggih pasra sumarah nyerahaken sedaya ingkang sampun dados milik dhiri dhumateng Gusti Allah. Rila inggih punika sadar sedaya ingkang wonten sajatosipun gadhah Gusti Allah.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud narima ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Oh Ibu Tiriku” inggih punika.

Dheweke rumangsa duwe tanggungjawab kudu ngopeni anak. Sedina tinggal bojone, ditinggal salawase. Pancen sumedhot. Suwe dianggep biasa. (Endraswara, 1992 : 76)

Pethikan ing inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi inggih punika rila. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih pak Gontang saged ikhlas nyerahaken sedaya ingkang wonten kalebet ikhlas nalika garwanipun dipunpendhet dening Gusti Allah. Katingal saking pethikanipun wiwitan pak Gontang ngraos abot, ananging dangu saya dangu saged rila.

2.) Narima

Narima saged dipunwastani boten kepengin gadhahipun tiyang sanes. Narima boten ateges nglokro, ananging gadhah raos syukur dhumateng nasibipun. Sedaya

perkawis dipuntampi kanthi raos syukur dhumateng Gusti ingkang Maha Kuwaos. Tiyang ingkang gadhah sipat narima boten badhe sirik dhateng tiyang sanes. Pramila, tiyang ingkang narima saged dipunwastani tiyang ingkang gadhah raos sukur ageng dhateng Gusti Allah.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud narima ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Umuk Keblithuk” inggih punika.

“Ning ayake awake dhewe pancen kudu nrima kok, sebab arep piye wae mesthi kalah. Lha wong Gajah kae rosane tanpa tandhing. Bareng awake dhewe, mbok menawa sing paling endhel dhewe.” (Endraswara, 1992 : 108)

Pethikan ing inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jaw inggih punika narima. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih bojonipun Glathik narima nasibipun. Glathik estri matur dhateng ingkang jaler supados saged nrima nasibipun, dhateng menapa igkang sampun dados kahanan ingkang wonten.

3.) Sabar

Sabar gadhah teges sareh anggenipun nandang pangajab (Purwadarminta, 1939 : 536). Sabar saged dipunwastani momot, kiat dhateng sedaya perkawis ingkang damel manah susah. Tiyang ingkang gadhah sipat sabar kuat imanipun boten gampang

nglokro. Sabar inggih punika sipat paling sae ingkang saged damel gesang langkung ayem tentreming manah.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud sabar ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Dumadine Kabupaten Sleman” inggih punika.

¹*Sing diwangsuli cingak. Rumangsa kaya dipopok lendhut ing raine. Lagi iki sang Begawan methuki siswa lantip, nanging kurang wentil.* (Endraswara, 1992 : 53-54)

²*“Lho kok saged ngaten? Kula pancen nate matur bilih sasampunipun panjenengan gadhah klangena gajah Kunjaraseta, badhe mukti wibawa, ayem tentrem, ngaten.” Prabu Prabaningrat mandeg maido.* (Endraswara, 1992 : 54)

Pethikan ing inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi inggih punika sabar. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih sang Begawan saged sabar ngadepi murid ingkang kirang trep ing manahipun. Sipat sabar sang Begawan katingal saking kutipan kaping kalih sanajan muridipun boten sopan Begawan tetep mangsuli kanthi sareh. Sabar ndadosaken kita langkung diwasa saha wicaksana nalika ngadepi perkawis ingkang damel manah susah.

4.) Budi Luhur

Budi luhur karantam saking kalih tembung inggih punika budi kaliyan luhur. Budi gadhah teges akal, luhur gadhah teges inggil, dados budi luhur inggih akal ingkang

inggil. Wonten ing *sikap hidup* tiyang Jawi akal ingkang inggil dipuntegesi bilih manungsa saged ginakaken akal kangge nindakaken sipat-sipat ingkang sae. Budi luhur ingkang kapanggihaken ing gangsal cariyos ing kempalan dongeng *Sega Rames* inggih punika wonten ngurmati tiyang sanes, welas asih, saha tulung tinulung.

a. Ngurmati Tiyang Sanes

Gesang bebrayan tamtunipun kedah guyub rukun, ayem tentrem, saha *harmonis*. Kangge gesang ayem kita kedah saged damel manahipun tiyang sanes bungah. Salah satunggaling cara supados gesang bebrayan saged ayem tentrem inggih kita kedah ngurmati tiyang sanes. Ngurmati tiyang sanes saged katingal saking caranipun guneman ugi solah bawanipun. Tiyang Jawi kangge ngurmati tiyang sanes gadhah pedoman inggih punika unggah ungguh.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud budiluhur ngurmati tiyang sanes ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Raden Banjaransari” inggih punika.

¹ “*Kok aneh emen ta iki? Kowe peri, widadari, apa manungsa lumrah? Ora gawe bingung lho?*” *Wanita iku isih meneng, nata tembung.*
“Kula pun Astawati.” Sang Dewi genti takon.

“*Panjenengan?*” (Endraswara, 1992 : 12)

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang

awujud budiluhur ngurmati tiyang sanes ingkang wonten ing irah-irahan dongeng

“Raden Rangga” inggih punika.

²“O.... kowe anakku!!” Panembahan Senapati ngrangkul marang putrane.
Serike wis ilang.

“Inggih rama. Anggen kula kesah yektosipun kepengin ngudi kasampurnaning katiyasan kula. Tetela Sarpasura ingkang ngancam yuswa dalem, saged sirna.” (Endraswara, 1992 : 17)

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang

awujud budiluhur ngurmati tiyang sanes ingkang wonten ing irah-irahan dongeng

“Asal-Usule Kaliurang” inggih punika.

³“Ora, aku sumuk banget. Butuh adus dhisik.”

“Inggih, nanging badhe siram napa. Genah teng nggunug ngaten.”
(Endraswara, 1992 : 51)

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang

awujud budiluhur ngurmati tiyang sanes ingkang wonten ing irah-irahan dongeng

“Dumadine Kabupaten Sleman” inggih punika.

⁴“Inggih ngertos. Nanaging sedaya prekawis, boten cekap dipuntangisi.
Wonten menapa, harak karembag. Ah, eman sanget panjenengan narendra kok gembeng. Ndredes kados tuk kemawon.” (Endraswara, 1992 : 53)

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang

awujud budiluhur ngurmati tiyang sanes ingkang wonten ing irah-irahan dongeng

“Dumadine Kabupaten Sleman” inggih punika.

⁵“*Mi .. tu .. rut pangakunipun, inggih. Piyambakipun ngancam dhateng Rama menawi .....!*” (Endraswara, 1992 : 55)

Pethikan ing sepisanan inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi inggih punika budi luhur ngormati tiyang sanes. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih sang dewi gadhah tatakrama ingkang sae inggih unggah-ungguh basanipun trep. Kangge ngormati tiyang ingkang nembe mawon tepang sang dewi ngginakaken basa krama inggil kangge mangsuli pitakenanipun Raden Banjaransari. Wonten ing unggah ungguh basa Jawi salah satunggaling wujud ngormati tiyang sanes mliginipun tiyang ingkang nembe tepang menawi guneman ngginakaken basa kra inggil.

Pethikan kaping kalih ing inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi inggih punika budi luhur ngormati tiyang sanes. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih putra Panembahan Senapati ngormati tiyang sepuhipun. Wonten ing Jawi wonten unggah-ungguh basa kangge ngormati tiyang sanes, bilih putra dhateng tiyang sepuhipun ngginakaken basa krama inggil kangge guneman. Pethikan kaping kalih punika katingal bilih Raden Rangga mangsuli pitakenan Panembahan Senapati ngginakaken basa krama inggil.

Pethikan kaping tiga ing inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang

Jawi inggih punika budi luhur ngormati tiyang sanes. Saking andharan ing inggil Nyi Sunan menawi mangsuli gunemanipun Sunan Kalijaga ngginakaken basa krama inggil. Saged katingal bilih Nyi Sunan ngormati garwanipun. Nyi Sunan ngginakaken unggah-ungguhipun tiyang Jawi dhateng garwanipun.

Pethikan kaping sekawan ing inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi inggih punika budi luhur ngormati tiyang sanes. Saking andharan ing inggil sang Begawan sanajan langkung sepuh saha guru saking Prabu Prabaningrat ananging nalika guneman kaliyan Prabu ngginakaken basa krama inggil. Saged katingal bilih sang Begawan gadhah sikap ngormati tiyang sanes, amargi wonten ing Jawi tiyang ingkang gadhah jabatan punika langkung dipun-ormati. Kadosta sang Begawan ngormati Prabu minangka Rajanipun.

Pethikan kaping gangsal ing inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi inggih punika budi luhur ngormati tiyang sanes. Saking andharan ing inggil bilih Raden Prabakusuma nalika mangsuli pitakenanipun Raden Prabaningrat ngginakaken basa krama inggil. Wonten ing Jawi putra menawi badhe guneman kaliyan tiyang sepuhipun kedah saged trep kaliyan unggah-ungguh basa inggih ngginakaken basa krama inggil.

b. Boten Bedakaken Pangkat

Gesang bebrayan ageng dhateng sesame boten saged ayem tentrem bilih kita milih-milih dhateng bebrayan. Manungsa kedah saged gadhah sipat ingkang sae inggih boten bedakaken pangkat supados kathah tiyang ingkang purun caket. Boten bedakaken pangkat inggih mandeng sedaya manungsa punika sami pangkatipun sanajan langkung sugih utawi langkung bagus, ananging *sikap* kita dhateng tiyang punika sami.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud budiluhur ngormati tiyang sanes ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Dumadine Kabupaten Sleman” inggih punika.

“*Bapa, ingkang panjenengan ngendikakaken minggu kapengker, tetela boten badhe nemahi. Goroh. Boten badhe wonten nyatanipun.*”
(Endraswara, 1992 : 53)

Pethikan ing inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi inggih punika budi luhur boten bedakaken pangkat. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih sanajan Prabu Prabaningrat minangka Raja, ananging Prabu tansah ngormati gurunipun inggih sang Begawan. Prabu Prabaningrat menawi guneman kaliyan sang Begawan ngginakaken basa krama inggil. Prabu boten nilaraken *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang sae, inggih boten bedakaken pangkat, sanajan namung guru tetep dipunormati dening Prabu amargi gurunipun langkung sepuh.

c. Welas Asih

Satunggaling sipat ingkang tansah ngayemaken manah inggih sipat welas asih. Sinten kemawon tamtu remen menawi dipun-gatosaken dening tiyang sanes. Gusti ingkang Maha Kuwaos ugi gadhah sipat welas asih. Sipat ingkang Gusti Allah gadhah inggih kalebet sipat sae, pramila kedah dipuntindakaken.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud budi luhur welas asih dhateng sesami ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Ken Arok” inggih punika.

Nalika semana lakune Gajahpara tekan pinggir kuburan. Kupinge dijere nggeng.... Krungu bayi nangis mingseg-mingseg. Tuwuh rasa mesakake. Bayi nedya dijupuk, dipupu. Bayi dielus-elus lagi bisa meneng.
(Endraswara, 1992 : 23)

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud budi luhur welas asih dhateng sesami ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Dumadine Kabupaten Sleman” inggih punika.

“Sareh.” Sang Begawan mibawa, ngelus sang Prabu kebak asih.
(Endraswara, 1992 : 53)

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud budi luhur welas asih dhateng alam sakupengipun ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Eling Janjine Dhewe-Dhewe” inggih punika.

Aku saguh ngurangi anggonku golek kayu, gegodhongan lan suket ing papanmu. Kosok baline kowe ya aja sok seneng mangsa sato liyan lan aja seneng cidra ing janji?” (Endraswara, 1992 : 75)

Pethikan ing sepisanan inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi inggih punika budi luhur welas asih dhateng sesami. Saged katingal bilih Gjahpara boten tega dhateng bayi ingkang nangis ing kuburan. Kanthi raos welas asih Gajahpara mbekta bayi punika lajeng dipunrawat dumugi bayi punika ageng.

Pethikan ing kaping kalih inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi inggih punika budi luhur welas asih dhateng sesami. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih sang Begawan paring nasihat kanthi raos welas asih dhateng Prabu Prabaningrat. Sang Begawan ngelus Prabu kebak asih kadosta putranipun piyambak. sipat welas asih saged adamel tiyang sanes ayem manahipun.

Pethikan kaping tiga ing inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi inggih punika budi luhur welas asih dhateng alam sakupengipun mliginipun alam. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih si Elok pados *solusi* kagem Elok saha si Ula. Si Elok boten badhe mundhut ron saha kajeng kathah-kathah ing wana supados alam saged lestantun. Ananging Elok ugi nyuwun supados Ula boten mangsa sato sanes.

d. Tulung Tinulung

Manungsa minangka makhluk *zoon politicon* boten saged gesang piyambak, taksih prelu pambiyantu saking tiyang sanes. Wonten ing Jawi wonten paribasan sapa nandur bakale ngundhuh, paribasan punika jumbuh kaliyan tulung-tinulung. Menawi kita nulung tiyang saweg susah, mbok bilih ngenjang nalika kita saweg susah badhe wonten ingkang nulung kita. Paring pambiyantu dhateng tiyang ingkang susah paring raos puas dhateng dhiri piyambak, bilih kita saged asung ambiyantu lan saged damel tiyang sanes bungah.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud budi luhur tulung tinulung ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Eling Janjine Dhewe-Dhewe” inggih punika.

*“Ula .... Ora sah ngrembug aku apa kowe sing luput, saiki aku gelem nulungi kowe. Nanging yen wis dak tulungi apa kowe gelem nurut panjalukku?”
Krungu wangsulane si ula, si Elok terus ngudhari awake ula lan njunjung kayu sing nindhihi. (Endraswara, 1992 : 73)*

Pethikan ing inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi inggih punika budi luhur tulung tinulung. Saking andharan ing inggil si Elok purun nulungi ula, ngangkat kajeng ingkang nindhihi ula. Tulung tinulung boten namung kaliyan manungsa, dhateng sato ugi kita kedah gadhah raos welas. Kadosta Elok ingkang kersa nulung ula.

e. Bakti Dhateng Tiyang Sepuh

Kita minangka putra kedah gadhah sipat ingkang saged damel tiyang sepuh kita bungah manahipun. Surganipun putra wonten ing tiyang sepuh. Salah satunggaling sipat ingkang kedah dipuntindakaken inggih bakti dhateng tiyang sepuh. Bakti dhateng tiyang sepuh saged damel kita ayem tentrem gesangipun amargi bakal badhe *harmonis* sesambetanipun kaliyan tiyang sepuh.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud budi luhur bakti dhateng tiyang sepuh ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Eling Janjine Dhewe-Dhewe” inggih punika.

¹*Golek kayu, suket lan gegodhongan wis dadi gaweyane si Elok saben dinane. Ora mung yen dikongkon embokne, sanajan udan pisan mesthi turut alas golek kayu mbantu biyunge.* (Endraswara, 1992 : 73)

²*Sebab yen golek godhong sok diedol menyang pasar, paling ora kena dienggo mbantu ragat sekolahe.* (Endraswara, 1992 : 73)

Pethikan ingkang sepisanan inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi inggih punika budi luhur bakti dhateng tiyang sepuh. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih Si Elok gadhah raos *tanggap* dhateng kahanan tiyang sepuhipun. Si Elok purun mbiyantu ibunipun kangge pados kajeng kaliyan ron. Tanpa dipundhawuhi ibunipun si Elok sampun gadhah *kesadaran* piyambak.

Pethikan kaping kalih ing inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi inggih punika budi luhur bekti dhateng tiyang sepuh. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih si Elok gadhah sipat sae, purun tinulung dhateng ibunipun kangge pados biaya sekolah piyambak.

2. *Sikap Hidup* Tiyang Jawi Miturut Jinising Nilai Budaya

Nilai budaya inggih satunggaling konsep abstrak ingkang dipunanggep wigati dhateng satunggaling kelompok masarakat. Pirembagan wujud *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* kaperang dados sekawan inggih punika perkawis sambetipun manungsa kaliyan dhiri pribadhi, perkawis sambetipun manungsa kaliyan sesami, perkawis sambetipun manungsa kaliyan alam sakupengipun, perkawis sambetipun manungsa kaliyan Gusti ingkang Maha Kuwaos. Miturut asiling panaliten ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* cacahipun wonten sewelas.

a. Perkawis Sambetipun Manungsa kaliyan Gusti ingkang Maha Kuwaos

Sesambetanipun manungsa kaliyan Gusti ingkang Maha Kuwaos dipunujudaken ing tugas saha kuwajibanipun manungsa dhumateng Gusti. Kanthi nindakaken sedaya tugas saha kuwajibanipun kita saged dados manungsa ingkang eling, pasrah lan sumarah. Tugas manungsa dhateng Gusti Allah inggih nindakaken sedaya prentahipun saha boten nglanggar laranginipun Gusti ingkang Maha Kuwaos. Sedaya

perkawis punika sampun dados wajib ukumipun dhateng manungsa. Kanthi nindakaken sedaya punika minangka wujud sikap eling, pracaya, mituhu dhateng Gusti ingkang Maha Kuwaos.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang awujud sesambetanipun manungsa kaliyan Gusti ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Raden Rangga” inggih punika.

“Nanging Rangga, urip mono durung jeneng sempurna yen kowe ora marsudi sarengating agama. Mula ngajia karo eyang Ki Juru Martani.” (Endraswara, 1992 : 17)

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang awujud sesambetanipun manungsa kaliyan Gusti ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Asal-Usule Kaliurang” inggih punika.

“Malah prayogi kali lan papan ngriki kanakna Kali Urang, nika kathah urangipun.” Sunan Kalijaga terus ngajak nindakake wajib. (Endraswara, 1992 : 52)

Pethikan ingkang sepisanan inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang sambetipun kaliyan Gusti. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih Panembahan Senapati saweg paring nasihat dhateng putranipun Raden Rangga. Panembahan Senapati ngendika bilih gesang boten badhe sampurna bilih boten marsudi sarengating agama. Kanthi

marsudi sarengating agama, kita saged sinau babagan menapa tugas saha kuwajiban kita dhateng Gusti. Menawi sampun mangertos kedahipun kita nglaksanakaken tugas saha kuwajiban kita. Sedaya perkawis punika sampun wajib ukumipun dhateng kita supados marsudi sarengating agama.

Pethikan ingkang kaping kalih inggih punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang sambetipun kaliyan Gusti. Saking andharan ing inggil Sunan Kalijaga ngajak Nyi Sunan supados nindakaken wajib, saged katingal bilih Sunan kaliyan Nyi Sunan nindakaken kuwajibanipun dhateng Gusti. Nindakaken kuwajiban dhateng Gusti minangka ujud sipat eling. Eling inggih kita kedah sadar supados bekti dhateng GUsti ingkang Maha Kuwaos.

b. Perkawis Sambetipun Manungsa kaliyan Alam Sakupengipun

Sesambetanipun manungsa kaliyan alam sakupengipun dipunujudaken kanthi sikap njagi menapa ingkang wonten ing alam. Nglestantunaken alam minangka satunggaling ujud sesambetanipun manungsa kaliyan alam. Boten namung nglestantunaken ananging ugi purun mbiyantu makhluk sanes (sato), gadhah raos welas asih dhateng sato ingkang wonten ing alam.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang awujud sesambetipun manungsa kaliyan alam

sakupengipun ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Eling Janjine Dhewe-Dhewe” inggih punika.

¹“Ula .... Ora sah ngrembug aku apa kowe sing luput, saiki aku gelem nulungi kowe. Nanging yen wis dak tulungi apa kowe gelem nurut panjalukku?” Krungu wangsulane si ula, si Elok terus ngudhari awake ulan lan njunjung kayu sing nindhihi. (Endraswara, 1992 : 73)

²Aku saguh ngurangi anggonku golek kayu, gegodhongan lan suket ing papanmu. Kosok baline kowe ya aja sok seneng mangsa sato liyan lan aja seneng cidra ing janji?” (Endraswara, 1992 : 75)

Pethikan ingkang sepisanan inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang sambetipun kaliyan alam sakupengipun. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih Elok boten bedakaken makhluk ingkang wonten ing alam, Elok purun paring pambiyantu dhateng si Ula ingkang saweg susah. Sanajan Elok ajrih mbok mangke dipunmangsa dening Ula, Elok tetep purun nulungi. Paring pambiyantu dhateng sato ingkang susah ugi kalebet sambetipun manungsa kaliyan alam, amargi kanthi nulungi sato sami kemwaon nglestantunaken alam, njaga *ekosistem* alam.

Pethikan kaping kalih inggih punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang sambetipun kaliyan alam sakupengipun. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih Elok saguh badhe ngirangi mendhet kajeng saha ron ingkang wonten ing wana, ananging Elok nyuwun Ula ampun mangsa kewan sanes. Kanthi kahanan kados mekaten panyaruwe Elok sae, amargi

njaga saha nglestantunaken alam. Manungsa kedah sadar supados purun njaga alam sakupengipun, kita saged gesang ugi amargi alam sakupengipun.

c. Perkawis Sambetipun Manungsa kaliyan Sesami

Sesambetanipun manungsa kaliyan sesami dipunujudaken kanthi sami-sami ngajeni lan ngormati, saha damel tiyang sanes bungah manahipun. Damel bungah manahipun tiyang sanes saged dipunujudaken kanthi tumindak ingkang sae, micara kanthi menggali. Menawi sesambetan manungsa kaliyan sesami saged sae, gesang tamtunipun bakal *harmonis*, ayem tentrem.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang awujud sesambetipun manungsa kaliyan sesami ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Raden Rangga” inggih punika.

¹“O.... kowe anakku!!” Panembahan Senapati ngrangkul marang putrane. Serike wis ilang.

“Inggih rama. Anggen kula kesah yektosipun kepengin ngudi kasampurnaning katiyasan kula. Tetela Sarpasura ingkang ngancam yuswa dalem, saged sirna.” (Endraswara, 1992 : 17)

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang awujud sesambetipun manungsa kaliyan sesami ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Asal-Usule Kaliurang” inggih punika.

²“Ora, aku sumuk banget. Butuh adus dhisik.”

“Inggih, nanging badhe siram napa. Genah teng nggunug ngaten.”
(Endraswara, 1992 : 51)

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang awujud sesambetipun manungsa kaliyan sesami ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Dumadine Kabupaten Sleman” inggih punika.

³*Sareh-sareh kadospundi. Menika sanes gegujengan, Bapa. Menika gawat. Prekawis nagari, prekawis kawula...” during nganti nerusake, wis dipunggel.*
(Endraswara, 1992 : 53)

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang awujud sesambetipun manungsa kaliyan sesami ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Eling Janjine Dhewe-Dhewe” inggih punika.

⁴*Golek kayu, suket lan gegodhongan wis dadi gaweyane si Elok saben dinane. Ora mung yen dikongkon embokne, sanajan udan pisan mesthi turut alas golek kayu mbantu biyunge.* (Endraswara, 1992 : 73)

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang awujud sesambetipun manungsa kaliyan sesami ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Ken Arok” inggih punika.

⁵*Nalika semana lakune Gajahpara tekan pinggir kuburan. Kupinge dijereng rengggg.... Krungu bayi nangis mingseg-mingseg. Tuwuh rasa mesakake.*

Bayi nedya dijupuk, dipupu. Bayi dielus-elus lagi bisa meneng. (Endraswara, 1992 : 23)

Pethikan inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang sambetipun kaliyan sesami. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih Raden Rangga nalika mangsuli gunemanipun ramanipun ngginakaken basa krama inggil. Raden Rangga ngurmati Panembahan Senapati punika kalebet sambetanipun manungsa kaliyan manungsa. Kanthi ngurmati tiyang sanes saged damel tiyang ingkang dipunurmati bungah manahipun, satemah gesang saged ayem tentrem.

Pethikan ingkang kaping kalih inggih punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang sambetipun kaliyan sesami. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih Nyi Sunan nalika mangsuli gunemanipun garwanipun ngginakaken basa krama inggil. Nyi Sunan ngurmati Sunan Kalijaga punika kalebet sambetanipun manungsa kaliyan manungsa. Ngurmati boten namung kaliyan tiyang sepuh, ananging menawi kita estri, kita ugi kedah ngurmati garwanipun. Kanthi ngurmati tiyang sanes saged damel tiyang ingkang dipunurmati bungah manahipun, satemah gesang saged ayem tentrem.

Pethikan ingkang kaping tiga inggih punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap*

hidup tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang sambetipun kaliyan sesami. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih Prabu Prabaningrat nalika mangsuli gunemanipun sang begawan ngginakaken basa krama inggil. Sanajan Prabu Prabaningrat punika raja ananging taksih ngormati gurunipun, wonten ing kahanan duka Prabu tetep ngginakaken basa inggil dhateng Begawan. Kanthi ngormati tiyang sanes saged damel tiyang ingkang dipunormati bungah manahipun, satemah gesang saged ayem tentrem.

Pethikan ingkang kaping sekawan inggih punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang sambetipun kaliyan sesami. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih Elok gadhah raos tanggap mbiyantu tiyang sepuhipun, kanthi raos tanggap kados punika damel tiyang sepuh bungah manahipun. Boten prelu dipundhawuhi ibunipun Elok purun pados kajeng kaliyan ron wonten ing wana. Damel bungahing manah tiyang sanes saged damel sesambetanipun dados *harmonis*.

Pethikan ingkang kaping gangsal inggih punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang sambetipun kaliyan sesami. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih Gajahpara gadhah sipat ing welas asih dhateng bayi ingkang wonten ing kuburan. Punika mratandhani bilih Gajahpara

gadhah sipat ingkang sae kangge damel sesambetan antawisipun manungsa kaliyan manungsa langkung *harmonis*.

d. Perkawis Sambetipun Manungsa kaliyan Dhiri Pribadi

Sesambetanipun manungsa kaliyan dhiri pribadi dipunujudaken kanthi usaha supados dados dhiri ingkang sae, ingkang saged dipuntampa sae ing lingkungan sakupengipun. Boten namung kangge dipuntampa ananging ugi kangge kabegjan piyambak, bilih kita dados tiyang ingkang sae samangke kita bakal pikantuk asilipun ingkang sae tumrap piyambak.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang karakit dening Suwardi Endraswara *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang awujud sesambetipun manungsa kaliyan dhiri pribadi ingkang wonten ing irah-irahan dongeng “Dumadine Kabupaten Sleman” inggih punika.

Sing diwangsulni cingak. Rumangsa kaya dipopok lendhut ing raine. Lagi iki sang Begawan methuki siswa lantip, nanging kurang wentil. (Endraswara, 1992 : 53-54)

Pethikan ing inggil punika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhateng pamaos babagan *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai budaya* ingkang sambetipun kaliyan dhiri pribadi. Saking andharan ing inggil saged katingal bilih sang Begawan gadhah sipat sabar ngadepi muridipun. Sipat sabar kathah paedahipun tumrap dhiri piyambak. Menawi kita

gadhah sipat sabar saged kuat ngadepi perkawis ingkang damel susah, ugi saged
nglatih kita dados tiyang ingkang langung diwasa.

BAB V PANUTUP

A. Dudutan

Adhedhasar asiling panaliten saha pirembagan ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing gangsal cariyos saking kempalan dongeng *Sega Rames* ingkang sampun dipunandharaken saged dipunpundhut dudutanipun. Dudutan saking asiling panaliten saha pirembagan wonten ngandhap punika.

1. Wujud *sikap hidup* tiyang Jawa wonten ing sangang cariyos saking kempalan dongeng *Sega Rames* anggitanipun Suwardi Endraswara punika kapanggihaken wonten kalih wujud. Kaping sapisan inggih punika *sikap hidup* tiyang Jawi wujud Tri Sila. *Sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud Tri Sila kapanggihaken wonten tiga wujud, inggih punika awujud mituhu (ingkang salebetipun wonten sikap eling saha pracaya). Kaping kalih inggih punika *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud Panca Sila. *Sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud Panca Sila kapanggihaken wonten sekawan wujud, inggih punika awujud rila, awujud narima, awujud sabar, lan awujud budi luhur. Budi luhur kapanggihaken wonten gangsal inggih ngormati tiyang sanes, welas asih, boten bedakaken pangkat, bekti dhateng tiyang sepuh, saha tulung tinulung.
2. *Sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai* budaya wonten ing sangang cariyos saking kempalan dongeng *Sega Rames* anggitanipun Suwardi Endraswara punika kapanggihaken wonten sekawan wujud. Kaping sapisan inggih perkawis sambetipun manungsa kaliyan Gusti ingkang Maha Kuwaos inggih mituhu. Kaping kalih perkawis sambetipun manungsa kaliyan alam

inggih welas asih saha tulung tinulung. Kaping tiga sambetipun manungsa kaliyan sesami inggih punika ngormati tiyang sanes saha tulung tinulung. Pungkasan perkawis sambetipun manungsa kaliyan dhiri pribadhi inggih punika sabar saha temen.

B. Implikasi

Pirembagan wonten ing panaliten punika babagan *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing gangsal cariyos saking kempalan dongeng *Sega Rames*. Panaliten punika gadhah asil wujud *sikap hidup* tiyang Jawi lan *sikap hidup* tiyang Jawi miturut jinising *nilai* budaya ing kempalan dongeng *Sega Rames*. Asiling panaliten ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawa punika dipunpangajab saged caos *pemahaman* dhateng masarakat, satemah masarakat saged mangertos wujud *sikap hidup* tiyang Jawi lan jinising *nilai* budaya. Panaliten punika ugi saged dados *acuan* kangge panaliten salajengipun ingkang gayut kaliyan bab kabudayan mliginipun *sikap hidup* tiyang Jawi.

C. Pamrayogi

Adhedhasar dudutan lan implikasi ingkang sampun kaandharaken wonten nginggil, panaliti saged paring pamrayogi wonten ngandhap punika.

1. Kangge mahasiswa sanesipun ingkang badhe ngawontenaken panaliten ugi saged ngrembag bab *sikap hidup* tiyang Jawi kanthi obyek ingkang beda saged wonten ing *novel* utawi pagesangangn masarakat Jawi. Sanesipun saged

ngrembag kempalan dongeng *Sega Rames* kanthi wosing perkawis ingkang beda.

2. Panaliten punika ngrembag *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing kempalan dongeng *Sega Rames*. Kangge para pamaos saged nyinauni babagan *sikap hidup* tiyang Jawi, saha langkung sae saged nindakaken wonten ing gesang padintenan.

KAPUSTAKAN

de Jong, S. 1976. *Salah Satu Sikap Hidup Orang Jawa*. Yogyakarta : Yayasan Kanisius.

Endraswara, Suwardi. 2012. *Filsafat Sastra*. Yogyakarta : Layar Kata.

_____. 2011. *Metodologi Penelitian Sosiologi Sastra*. Jakarta : PT Buku Seru.

_____. 2009. *Metodologi Penelitian Folklor*. Yogyakarta : MedPress.

_____. 2004. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta : Pustaka Widyatama.

_____. 1992. *Sega Rames*. Yogyakarta.

Hadiatmaja, Sarjana. 2011. *Etika Jawa*. Yogyakarta : Grafika Indah.

Hadiatmaja, Sarjana & Kuswa Endah. 2009. *Pranata Sosial dalam masyarakat Jawa*. Yogyakarta : CV GRafika Indah.

Hartoko, Dick & B. Rahmanto. 1986. *Pemandu di Dunia Sastra*. Yogyakarta : Kanisius.

Herusatoto, Budiono. 2008. *Simbolisme Jawa*. Yogyakarta : Ombak.

_____. 2001. *Simbolisme dalam Budaya Jawa*. Yogyakarta : PT Hanindita Graha Widia.

Huky, Wila. 1994. *Antropologi*. Surabaya : Usaha Nasional.

Koentjaraningrat. 2009. *Pengantar Antropologi II (Edisi Revisi)*. Jakarta: Rineka Cipta

_____. 1996. *Pengantar Antropologi I*. Jakarta: Rineka Cipta

Koesnobroto, Sunaryono Basuki. 1988. *The Anatomy of Prose Fiction*. Jakarta : Depatemen Pendidikan dan Kebudayaan.

- Mangunsuwito, S.A. 2009. *Kamus Lengkap Bahasa Jawa*. Bandung : Yrama Widya.
- Nurdiyantoro, Burhan. 2010. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta : Gadjah Mada University Press.
- Poerwadarminta, W.J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Batavia : J.B. Wolters Uitgevers Maatschappij.
- Sangidu. 2007. *Penelitian Sastra*. Yogyakarta : Unit Penerbitan Sastra Asia Barat Fakultas Ilmu Budaya Universitas Gadjah Mada.
- Suroso, Puji Santosa, & Pardi Suratno. 2009. *Kritik Sastra Teori, Metodologi, dan Aplikasi*. Yogyakarta : Elmatara Publishing.
- Wellek, Rene dan Austin Warren. 1995. *Teori Kesusastaan (Terjemahan melalui Budianta)*. Jakarta: PT Gramedia

LAMPIRAN

Tabel Analisis Jinis, Wujud Sikap Hidup Tiyang Jawa saha Sikap Hidup Tiyang Jawa Miturut Nilai Budaya wonten ing Sanga cariyos saking Kempalan Dongeng Segi Rames Anggitanipun Suwardi Endraswara

No. Data	Ukara	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Jinis Nilai Budaya				Kaca
			MG	MA	MS	MD	
1.	<i>“Kok aneh emen ta iki? Kowe peri, widadari, apa manungsa lumrah? Ora gawe bingung lho?” Wanita iku isih meneng, nata tembung. “Kula pun Astawati.” Sang Dewi genti takon. “Panjenengan?”</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		12
2.	<i>“Raden Banjaransari. Kok dadi bisa-bisane nglakoni tungguk kemit ing tlaga?” “Inggih, saestu kula matur nuwun sanget. Panjenengan tuhu satriya limpad, saged ngruwat jiwa raga kula. Estunipun kula nampi siku dhendhaning dewa ngantos wujud nini tuwa elek. Kula lajeng kapatah jagi tlaga menika.” Raden Banjaransari isih kebak pitakon.</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		12
3.	<i>“Inggih kangjeng, kersaning dewa kula saged pulih kados wingi uni. Menika wonten priyantun bagus badhe sowan kangjeng” Ratu Murdaningrum kepengin ngerti tamune sapa. “Sapa, pawongan ngendi?”</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		13
4.	<i>“Sapa sing dhawuh?” Sejatine dewi Astawati rikuh arep ngandharake merga kadheseg dening sang raden, kapeksa blaka suta. “Kanjeng Ratu Murdaningrum. Piyambakipun menika dereng palakrama.</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		12

Tabel Salajengipun

No. Data	Ukara	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Jinis Nilai Budaya				Kaca
			MG	MA	MS	MD	
	<i>Margi katilar rama ibunipun, inggih lajeng madeg nata ing praja Galuh ngriki."</i>						
5.	<i>"Ngalamun raden? Wonten menapa kok mengeng? Wangsulane raden Banjaransari dora, klincutan. "O...ra. Apa aku bisa ketemu ratu gustimu kuwi?"</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)			√		13
6.	<i>"Nuwun sewu Rama!" Panembahan Senapati ngguyu latah gumun kadingaren putrane tatakrmane genep. Drijine diulungake.</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)			√		15
7.	<i>"Paman Adipati, menapa tepis iringipun Pati ngriki wonten nujum linuwih ingkang saged kula angsu kawruhipun?"</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)			√		16
8.	<i>"O.... kowe anankku!!" Panembahan Senapati ngrangkul marang putrane. Serike wis ilang. "Inggih rama. Anggen kula kesah yektosipun kepengin ngudi kasampurnaning katiyasan kula. Tetela Sarpasura ingkang ngancam yuswa dalem, saged sirna."</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)			√		17
9.	<i>"Nanging Rangga, urip mono durung jeneng sempurna yen kowe ora marsudi sarengating agama. Mula ngajia karo eyang Ki Juru Martani."</i>	Mituhu (Nindakaken Sariat Islam)	√				17
10.	<i>"Rangga, anakku bocah sigit. Rama ora maido kaprawiranmu. Nanging luputmu nggonmu dolanan kadigdayan kuwi bakal mbebayani. Wurung ta wurung bisa nuwuhake peperangan."</i>	Mituhu (Tanggelpjawab dhateng Garwa saha Putra)	√				17

Tabel Salajengipun

No. Data	Ukara	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Jinis Nilai Budaya				Kaca
			MG	MA	MS	MD	
11.	<i>Nalika semana lakune Gajahpara tekan pinggir kuburan. Kupinge dijereg rengggg.... Krungu bayi nangis mingseg-mingseg. Tuwuh rasa mesakake. Bayi nedya dijupuk, dipupu. Bayi dielus-elus lagi bisa meneng.</i>	Budi Luhur (Welas Asih)			√		23
12.	<i>“Sampun manjing.” Sunan Kalijaga ngiyani.</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		51
13.	<i>“Nanging boten wonten toya kangge wudlu, menika dospundi?”</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Mituhu (Nindakaken Sariat Islam) • Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes) 	√		√		51
14.	<i>“Inggih kula nekseni. Mangga nunten medhak.”</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		51
15.	<i>“Lha mboten wonten banyu ngaten.” Panyelane Nyi Sunan.</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		51
16.	<i>“Sabar.” “Sabar pripon, napa tayamum mawon?”</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		51

Tabel Salajengipun

No. Data	Ukara	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Jinis Nilai Budaya				Kaca
			MG	MA	MS	MD	
17.	<i>“Ora, aku sumuk banget. Butuh adus dhisik.” “Inggih, nanging badhe siram napa. Genah teng nggunug ngaten.”</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)			√		51
18.	<i>“Malah prayogi kali lan papan ngriki kanakna Kali Urang, nika kathah urangipun.” Sunan Kalijaga terus ngajak nindakake wajib.</i>	Mituhu (Nindakaken Sariat Islam)	√				52
19.	<i>“Sareh.” Sang Begawan mibawa, ngelus sang Prabu kebak asih.</i>	Budi Luhur (Welas Asih)			√		53
20.	<i>Sareh-sareh kadospundi. Menika sanes gegujengan, Bapa. Menika gawat. Prekawis nagari, prekawis kawula...” during nganti nerusake, wis dipunggel.</i>	Budi Luhur (Boten Bedakaken Pangkat)			√		53
21.	<i>“Inggih ngertos. Nanging sedaya prekawis, boten cekap dipuntangisi. Wonten menapa, harak karembag. Ah, eman sanget panjenengan narendra kok gembeng. Ndredes kados tuk kemawon.”</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)			√		53
22.	<i>“Bapa, ingkang panjenengan ngendikakaken minggu kapengker, tetela boten badhe nemahi. Goroh. Boten badhe wonten nyatanipun.”</i>	Budi Luhur (Boten Bedakaken Pangkat)			√		53
23.	<i>“Sebabipun?”</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)			√		53

Tabel Salajengipun

No. Data	Ukara	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Jinis Nilai Budaya				Kaca
			MG	MA	MS	MD	
24.	<i>“Seminggu kepungkur panjenengan ngendika yen negari kula ing Kunjaralaya badhe gemah ripah loh jinawi. Menika klentu wecanipun. Namung omong kosong, ateges ngawur.”</i>	Budi Luhur (Boten Bedakaken Pangkat)			√		53
25.	<i>Sing diwangsulni cingak. Rumangsa kaya dipopok lendhut ing raine. Lagi iki sang Begawan methuki siswa lantip, nanging kurang wentil.</i>	Sabar				√	53-54
26.	<i>“Lho, kok saged ngaten? Kula pancen nate matur bilih sasampunipun panjenengan gadhah klangenan gajah Kunjaraseta, badhe mukti, wibawa, ayem tentrem, ngaten.”</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		54
27.	<i>“Kok saged?”</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		54
28.	<i>“Tandha-tandha sampun wonten. Glagat sampun cetha.”</i>	Budi Luhur (Boten Bedakaken Pangkat)			√		54
29.	<i>“Kula kok kirang mudeng.” Sang Begawan nambongi.</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		54
30.	<i>“Kula wau dalu ngimpi.” Wangsulane cekak aos.</i>	Budi Luhur (Boten Bedakaken Pangkat)			√		54

Tabel Salajengipun

No. Data	Ukara	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Jinis Nilai Budaya				Kaca
			MG	MA	MS	MD	
31.	<i>“Lha, limrah ta. Impen menika namung gambar. E..neng inggih pancen saged ugi wonten nyatanipun, kangge ingkang nggugoni.”</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		54
32.	<i>“Mila menika. Kados weca panjenengan nalika malem Jemuwah Kliwon kepengker. Impen kula menika dhawah puspatujem, margi sampun jam kalih langkung, raos kula.” Swasana mengeng sedhela. Sang Begawan nerang.</i>	Budi Luhur (Boten Bedakaken Pangkat)			√		54
33.	<i>“Panjenengan ngimpi napa. Kok saged ndakwa ingkang makaten?”</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		54
34.	<i>“Inggih. Menika ingkang kula ature sawau.”</i>	Budi Luhur (Boten Bedakaken Pangkat)			√		55
35.	<i>“Wah, kraton risak.” Wangsulane dewi Prabasari, kambi ngusap luhe. Swasana dadi geter.</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		55
36.	<i>“Inggih Rama. Wonten ula ageng ngamuk.”</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		55
37.	<i>“O...., lha mangke gek si Nagagora.” Sambunge sang Begawan, sajak wis ngerti sadurunge dumadi.</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		55

Tabel Salajengipun

No. Data	Ukara	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Jinis Nilai Budaya				Kaca
			MG	MA	MS	MD	
38.	<i>“Mi .. tu .. rut pangakunipun, inggih. Piyambakipun ngancam dhateng Rama menawi .....!”</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		55
39.	<i>“Inggih Bapa Begawan, mila nalika semanten leres Nagagora ingkang mbikak alas Kunjaralaya. Piyambakipun menika ingkang mbaureksa alas menika. Nalika semanten alas kaparingaken kula, kanthi prajanjen bilih saben seminggu sepisan kula kedah asung tedhan wujud gajah saha ayam. Dangu-dangu kewan ing tlatah kula telas.”</i>	Budi Luhur (Boten Bedakaken Pangkat)			√		55
40.	<i>“We lha yen menika janji, mesthinipun inggih dospundi malih, kedah dipunleksanani ta?”</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		55
41.	<i>“Nanging wekdal menika Nagagora sampun ngedan.”</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		55
42.	<i>“Kersanipun?” Raden Prabakusuma nyablek dyah Prabasari. Kang disablek aweh wangsulan.</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		55
43.	<i>“Aneh tur nekad lho Rama ... Bapa. Inggih dipunsuwun Nagagora samenika sanes gajah limrah saha ayam kados sabenipun.”</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		55

Tabel Salajengipun

No. Data	Ukara	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Jinis Nilai Budaya				Kaca
			MG	MA	MS	MD	
44.	<i>“Wiwitan anggenipun nyuwun pun kalang-kalang, badhe nyuwun ayam wiringkuning, gajah (liman), saha nyamikanipun sekaring taman. Jebul menika namung atur sandi. Kajengipun wiringkuning menika inggih kakang Prabakusuma, liman menika klangenanipun rama, dene sekaring taman wau kula piyambak. malah yen mboten katurutan praja Kunjaralaya badhe kaobrak-abrik.” Sang Prabaningrat dheg, sumelang.</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		55
45.	<i>“Menika bapa. Dereng ngantos kula kendel anggenipun matur, jebul impen kula numusi.”</i>	Budi Luhur (Boten Bedakaken Pangkat)			√		56
46.	<i>“Wah, yen ngaten panjenengan badhe nglorobaken Kunjaraseta. Nagagora menika kalangkung sektinipun. Lha wong kayu sak prangkul rong prangkul kemawon katrejang ambrug, Kunjaraseta niku napa?” Sang Begawan manthuk, senjata batine nolak.</i>	Budi Luhur (Boten Bedakaken Pangkat)			√		56
47.	<i>“Cekakipun yen badhe tentrem, Kunjaraseta kedah pun ben kaliyan Nagagora. Sinten malih ingkang badhe ngawonaken? Panjenengan inggih badhe kuwalahen.” Suwe-suwe sang prabu nayogyani.</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		56
48.	<i>“Pitados napa mboten, samenika?”</i>	Budi Luhur (Boten Bedakaken Pangkat)			√		56

Tabel Salajengipun

No. Data	Ukara	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Jinis Nilai Budaya				Kaca
			MG	MA	MS	MD	
49.	<i>“Panjenengan menika rak hyang Gana kaliyan hyang Antaboga?” Sang Prabu kaget. Hyang Antaboga lan bathara Gana manthuk.</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		56
50.	<i>“Inggih matur sembah nuwun.” Matur ngono karo nyembah marang dewa sakloron.</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		57
51.	<i>“Kok saged ngaten pukulun?” Hyang Anataboga nerangake teteh.</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		57
52.	<i>“Dhuh pukulun, kok kikuk sanget. Menawi kula sebut praja Sliman?”</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)			√		57
53.	<i>Golek kayu, suket lan gegodhongan wis dadi gaweyane si Elok saben dinane. Ora mung yen dikongkon embokne, sanajan udan pisan mesthi turut alas golek kayu mbantu biyunge.</i>	Budi Luhur (Bekti dhateng Tiyang Sepuh)			√	√	73
54.	<i>“Ula .... Ora sah ngrembug aku apa kowe sing luput, saiki aku gelem nulungi kowe. Nanging yen wis dak tulungi apa kowe gelem nurut panjalukku?” Krungu wangsulane si ula, si Elok terus ngudhari awake ulan lan njunjung kayu sing nindhihi.</i>	Budi Luhur (Tulung- Tinulung)		√			73
55.	<i>“Nanging luputmu uga gedhe ula, marga kowe mangsa kodhok sing tanpa dosa. Saiki becike, ora preku pangan-panganan kaya ngene. Aku saguh ngurangi anggonku golek kayu, gegodhongan lan suket ing papanmu.</i>	Budi Luhur (Welas Asih dhateng Alam)		√			75

Tabel Salajengipun

No. Data	Ukara	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Jinis Nilai Budaya				Kaca
			MG	MA	MS	MD	
	<i>Kosok baline kowe ya aja sok seneng mangsa kewan liyan lan aja seneng cidra ing janji?”</i>						
56.	<i>Saben dina pak Gontang kerja ing sawah, nyambut gawe abot, ora duwe kesel. Meres kringet tenan. Marga kudu ngopeni anak loro.</i>	Mituhu (Tanggelpjawab dhateng Garwa saha Putra)	√		√		76
57.	<i>Dheweke rumangsa duwe tanggungjawab kudu ngopeni anak. Sedina rong dina ditinggal bojone, ditinggal salawase.. pancen sumedhot. Suwe dianggep biasa.</i>	Rila				√	76
58.	<i>“Ora Kus, kuwi wis dadi kuwajibanku wong lanang ngelikake bojo, samangsa bojo tumindak ora sabenere.</i>	Mituhu (Tanggelpjawab dhateng Garwa saha Putra)	√		√		78
59.	<i>“Ning ayake awake dhewe pancen kudu nrima kok, sebab arep piye wae mesthi kalah. Lha wong Gajah kae rosane tanpa tandhing. Bareng awake dhewe, mbok menawa sing paling endhel dhewe.”</i>	Narima				√	108
60.	<i>“Ora sah sumelang, ayo mlebu wisuh-wisuh dhisik. Mengko njur mangan bareng karo bojo lan anak-anakku.” Ana roso ayem adhem ing dhadhane pengemis setengah tua iku. Batine ora ngiro yen bakal nemoni kabegjan.</i>	Budi Luhur (Welas Asih)			√		90